

Mythes, verzwegen verhalen en collectieve rituelen

**Een vergelijking tussen de ontwikkeling van de
Nederlandse en Britse herdenkingscultuur in 1945-1960**

Universiteit Utrecht, Master Politiek en Maatschappij in Historisch Perspectief

Masterscriptie 30 december 2014

Begeleider: dr. C.A.L. Smit

Eva Kloosterman

Hoofdweg 152 hs

1057 DB Amsterdam

Studentnummer: 3440273

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. De Nederlandse herdenkingscultuur tussen 1945-1961	11
1.1 Het ontstaan van een mythe	12
1.1.1 Het verzet	12
1.1.2 Verzetsmythe en nationale identiteit.....	13
1.1.3 De herinnering aan de Jodenvervolging	16
1.2 Ontwikkeling van herdenkingsrituelen	20
2. De Britse herdenkingscultuur tussen 1945-1961	26
2.1 Herdenken van oorlogsslachtoffers na de Eerste Wereldoorlog	26
2.2 Groot-Brittannië tijdens de Tweede Wereldoorlog en het ontstaan van de oorlogsmythe.....	28
2.2.1 De People's War Myth	30
2.2.2 Omgang met Joodse vluchtelingen en de Holocaust	33
2.3 Herdenkingsrituelen in Groot-Brittannië.....	37
3. Vergelijking tussen de Nederlandse en Britse herdenkingscultuur tussen 1945 en 1961	40
3.1 Collectieve herinnering en nationale identiteit.....	40
3.2 De oorlogsmythe	44
3.3 Jodenvervolging in herdenkingscultuur	46
3.4 Herdenkingsrituelen in Nederland en Groot-Brittannië.....	51
3.4.1 Stilte als krachtig symbool.....	53
3.4.2 Herdenken als morele opdracht	55
3.4.3 Bottom-up en top-down invloed op herdenkingsrituelen.....	55
Conclusie	57
Bronnenlijst	60

Inleiding

What is called collective memory is not a remembering but a stipulating: that this is important, and that this is the story about how it happened.¹

Ieder jaar wordt in Nederland in aanloop naar 4 mei de discussie weer aangezwengeld over de zogenaamde verbreding van de Nationale Herdenking. Voorstanders noemen het een goede ontwikkeling dat niet meer alleen wordt stilgestaan bij de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog maar dat ook militairen die zijn omgekomen in latere oorlogen zoals die in Afghanistan worden herdacht. De generatie die de oorlog heeft meegemaakt wordt immers steeds kleiner en zo blijft de herdenking op 4 mei voor jongeren ook van belang. Tegenstanders vinden dat de focus op de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog veel te veel naar de achtergrond verdwijnt en dat daardoor het leed van vele mensen die nog leven wordt gebagatelliseerd. Deze jaarlijkse discussie is interessant, maar is niet op feiten gebaseerd. Tijdens de Nationale Herdenking worden namelijk al sinds 1961 alle Nederlandse oorlogsslachtoffers sinds het begin van de Tweede Wereldoorlog herdacht. Deze verbreding vond plaats omdat de civiele herdenking op 4 mei werd samengevoegd met de militaire herdenking van het Veteranen Legioen. Omdat in de jaren '50 ook in Korea militairen waren omgekomen moest het memorandum² worden aangepast om ook aan deze mensen recht te doen. De verbreding van de Nationale Herdenking werd in 1961 niet gezien als een groot probleem en hoogoplopende discussies bleven uit. Pas in 1964 stelde het Kamerlid Henk Lankhorst mondelinge vragen over deze kwestie. Minister-president Marijnen antwoordde daarop dat de Nationale Herdenking een zaak was van het particulier initiatief.³ En daarmee was de kous af.

Dat de verbreding van de Nationale Herdenking anno 2015 wel wordt bediscussieerd laat zien dat onze herdenkingscultuur nog steeds volop in de belangstelling staat. En ook dat deze herdenkingscultuur steeds in ontwikkeling is. Het is een dynamisch verschijnsel dat steeds in relatie gezien moet worden met ontwikkelingen in de samenleving. Rob van Ginkel, antropoloog en socioloog, die het standaardwerk heeft geschreven over de Nederlandse herdenkingscultuur, omschrijft in *Rondom de stilte* het begrip herdenkingscultuur als het geheel aan opvattingen, handswijzen en materiële uitingen rond de herinnering aan en de herdenking van de oorlog.⁴

¹ Susan Sontag, geciteerd in: Susan Suleiman, *Crises of memory and the Second World War* (Harvard 2006)3-4.

² De tekst waarin is vastgelegd wie herdacht worden. De lange versie van deze tekst wordt voorgedragen door de ceremoniemeester tijdens de Nationale Herdenking op de Dam op 4 mei.

³ Nationaal Comité 4 en 5 mei (red. Jolanda Keesom), *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen* (Amsterdam 2012) 92.

⁴ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 21.

De ontwikkeling van een herdenkingscultuur is nauw verbonden met ‘collectieve herinnering’, een begrip dat geïntroduceerd werd door de Franse filosoof Maurice Halbwachs. Hij betoogt dat collectieve herinnering in hoge mate wordt beïnvloed door heersende maatschappelijke verhoudingen. De samenleving bepaalt hoe onze herinneringen worden vormgegeven. Van Ginkel stelt in zijn studie dat de collectieve herinnering van Halbwachs impliceert dat het collectief gelijk staat aan de natie en dat een herinnering altijd gevormd wordt binnen nationale kaders. Van Ginkel zegt hierover:

‘Herinneringen – in dit geval aan de oorlog – zijn voor onderscheiden sociale groeperingen, generaties en geografische gemeenschappen heel divers. Ze hangen nauw samen met de sterk onderscheiden oorlogservaringen en de wijzen waarop deze zijn overgedragen. Ze veranderen bovendien onder invloed van bredere maatschappelijke en culturele ontwikkelingen en zijn onderhevig aan een proces van politieke beïnvloeding en machtsuitoefening.’⁵

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog hoeft dus volgens Van Ginkel niet altijd binnen nationale kaders te worden geplaatst, zoals Halbwachs stelt. Van Ginkel geeft aan dat er ook grensoverschrijdende verklaringen aan te wijzen zijn voor het ontwikkelen van een herdenkingscultuur. Hij stelt dat het nationale kader slechts een van de mogelijke collectiviteiten is waarop de ontwikkeling van een herdenkingscultuur betrekking heeft. Maar als we alleen al kijken naar de diversiteit van herdenkingsculturen in West-Europa dan is het moeilijk te ontkennen dat de specifieke nationale oorlogservaring toch een belangrijke stempel heeft gedrukt op de manier waarop de Tweede Wereldoorlog herdacht wordt. Martin Evans, een Britse historicus op het gebied van herinneringscultuur, zegt hierover:

‘In het licht van het feit dat de Tweede Wereldoorlog intensieve internationale samenwerking en samenwerking tussen landen onderling vereiste, is het verrassend dat de herinneringsculturen en de geschiedschrijving over deze gebeurtenis zich vervolgens grotendeels binnen nationale kaders hebben ontwikkeld.’⁶

Evans benadrukt dus ook dat de landsgrenzen onze herdenkingscultuur bepalen. Maar tegelijkertijd noemt hij het ook verrassend. Hij noemt het verrassend vanwege de internationale

⁵ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 22-23.

⁶ Geciteerd in Gavin Schaffer, ‘Een angstvallig gekoesterde overwinning, De herdenking van de oorlog in Groot-Brittannië sinds 1945’, in: Frank van Vree en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 247.

samenwerking tijdens de oorlog. Maar het is ook verrassend omdat je zou kunnen verwachten dat de vorming van een herdenkingscultuur ook universele (westerse) elementen heeft die in iedere natie terug te vinden zijn. Hoewel Van Ginkel in zijn studie vraagtekens zet bij de nationale focus van de theorie van Halbwachs' collectieve herinnering, draagt de rest van zijn boek niet bij aan het ontcrachten van die theorie. Hij blijft zelf ook binnen de Nederlandse grenzen.

In deze scriptie wil ik onderzoeken of Van Ginkel in zijn standaardwerk over de Nederlandse herdenkingscultuur terecht vraagtekens zet bij de theorie dat een herdenkingscultuur alleen verbonden is aan de nationale oorlogservaring. Ik zal onderzoeken of herdenkingsculturen grensoverschrijdende kenmerken bevatten die in iedere natie weer anders worden ingebed. Naar mijn mening kan ik dit het beste onderzoeken door twee landen te vergelijken die een zeer uiteenlopende oorlogsgeschiedenis hebben. En die een ogenschijnlijk zeer verschillende herdenkingscultuur hebben ontwikkeld.

De landen die ik zal vergelijken zijn Nederland en Groot-Brittannië. Nederland heeft alleen deelgenomen aan de Tweede Wereldoorlog en was vanaf mei 1940 tot mei 1945 bezet. Relatief gezien werd vanuit Nederland het grootste aantal Joden gedeporteerd en vermoord. In Nederland stierven veel meer burgers dan militairen. Groot-Brittannië nam al deel aan de Eerste Wereldoorlog waardoor een langere traditie van herdenken bestond. In de Tweede Wereldoorlog waren zij uiteindelijk de bevrijders van Europa en waren de slachtoffers grotendeels militairen.

Alleen een oppervlakkige blik op de beide nationale herdenkingsmomenten laat zien dat het karakter van de herdenkingscultuur sterk uit elkaar ligt. De Britten herdenken de Eerste – en Tweede Wereldoorlog op 11 november. Remembrance Day (ook wel Armistice Day of Poppy Day genoemd) vindt plaats op die datum omdat de Eerste Wereldoorlog eindigde op 11 november 1918. De herdenking in Londen vindt echter altijd plaats op de zondag die het dichtst in de buurt ligt van 11 november. Op Remembrance Sunday zijn het de veteranen die vanuit de grootste rol spelen. De organisatie van de ceremonie van de kranslegging van het staatshoofd bij het Cenotaph Memorial in Londen is in handen van The Royal British Legion, de grootste belangenvereniging voor veteranen in Groot-Brittannië. Sinds 1992 verkoopt deze organisatie klapprozen van kunststof die mensen op hun kleding kunnen dragen, ter nagedachtenis aan de gevallen. De opbrengst van de verkoop van de poppy, waarvan ieder jaar miljoenen worden verkocht, komt ten goede aan veteranen. Pas in 2000 werden voor het eerst niet-militairen toegelaten om mee te lopen met de parade naar het Cenotaph Memorial. De nadruk ligt tijdens Remembrance Day op heldhaftige strijders die hun leven hebben gegeven voor de 'good cause'.

Een andere indruk krijgen we als we kijken naar de Nederlandse herdenking van de oorlogsslachtoffers. De Nationale Herdenking vindt sinds 1946 plaats op 4 mei, aan de vooravond van Bevrijdingsdag op 5 mei. Nederland is een van de weinige landen die herdenkt en viert op twee afzonderlijke maar opeenvolgende dagen. Na de oorlog vond men het niet gepast om de vrijheid te vieren op een dag dat de nabestaanden hun dierbaren herdachten. Op 4 mei staat in Nederland vooral het leed van de (burger)slachtoffers centraal. Persoonlijke verhalen over bijvoorbeeld de concentratiekampen, de oorlog in Nederlands-Indië en de Hongerwinter worden verteld 'opdat wij niet vergeten'. Veteranen spelen ook een belangrijke rol. Zij vormen de erehaag die vanaf het Paleis op de Dam naar het Nationaal Monument loopt. Zij vormen letterlijk misschien het middelpunt van de herdenking, figuurlijk is dit geenszins het geval. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei, dat de Nationale Herdenking organiseert, hecht er belang aan te benadrukken dat op 4 mei alle verhalen van oorlogsslachtoffers samen komen en gezamenlijk worden herdacht.⁷

De enorme verschillen tussen de twee landen bieden de mogelijkheid om te onderzoeken of er toch universele elementen zijn die iedere herdenkingscultuur in zich heeft. Of dat alleen de nationale oorlogservaring doorslaggevend is bij de ontwikkeling van een herdenkingscultuur.

Om mijn onderzoek af te bakenen heb ik gekozen voor de periode 1945-1961. Deze periode heb ik gekozen omdat omstreeks 1961 in beide landen de herdenkingscultuur onder invloed van praktische zaken maar ook onder invloed van de tijdsgeest in een nieuw stadium terecht kwam. In Nederland werden tot 1961 alleen de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog herdacht, daarna werd de herdenking verbreed en werd de herdenking ook professioneler aangepakt. In Groot-Brittannië was tot 1960-1961 de omgang met de gruwelijkheden van de Holocaust omstreden, maar vaker zelfs helemaal afwezig. Vanaf de jaren zestig veranderde dit onder invloed van de opkomst van het pacifisme. Van Ginkel noemt de eerste vijftien jaar na de oorlog de vormende fase van de Nederlandse herdenkingscultuur.⁸ En over de manier waarop Britten tegen de oorlog aankijken wordt geschreven: 'The essentials of the British Second World War we know today were put together between 1939 and 1960'⁹ In beide landen werd in de eerste vijftien jaar na de

⁷ Nationaal Comité, 'Verhouding herdenkingen in het land'.

http://www.4en5mei.nl/4_en_5_mei/nationale_herdenking/herdenkingenoverzicht/verhouding_herdenkingen_in_het_land (geraadpleegd op 23-12-2014)

⁸ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 38.

⁹ Mark Connelly, *We can take it! Britain and the memory of the second world war* (Harlow 2004) 198.

oorlog de basis gelegd voor de herdenkingscultuur na de Tweede Wereldoorlog. Daarom is het interessant om juist die periode te onderzoeken.

De structuur van deze scriptie is opgebouwd aan de hand van de drie aspecten die volgens Van Ginkel samen een herdenkingscultuur vormgeven: opvattingen, handelwijzen en materiële uitingen. In ieder hoofdstuk zal ik aan de hand van deze drie aspecten de herdenkingsculturen beschrijven en vergelijken. Voor de opvattingen zal ik mij beperken tot enkele prominente groeperingen en opinies in de samenleving die naar mijn mening hun stempel hebben gedrukt op de herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Dit zijn onder andere het verzet, de Joodse gemeenschap, de militairen en politici. Voor de handelwijzen zal ik kijken naar de herdenkingsrituelen die ontstonden (of al bestonden) en door wie die werden geïnitieerd en gecoördineerd. De rol van de overheid wordt hierbij ook besproken. Voor de materiële uitingen zal ik mij beperken tot de oprichting van monumenten. Voor beide landen is het ook belangrijk om te kijken naar de maatschappelijk context waarin de herdenkingscultuur ontstond. Daarom zal ik zowel bij Nederland als Groot-Brittannië ook stil staan bij de sociaal-economische verhoudingen van 1945 tot 1961.

In het eerste hoofdstuk zal ik de opkomst van de Nederlandse herdenkingscultuur en de invulling van herdenkingsdag 4 mei onderzoeken. De commissie die, onder leiding van historicus Hans Blom, onderzoek deed naar de Zaak Menten heeft vier fasen omschreven in de manier waarop in Nederland werd omgegaan met het verwerken van de oorlog.^{10 11} In de periode die in deze scriptie aan bod komt, zijn twee van deze fasen te onderscheiden. Eerst de ‘wilde’ fase, vlak na de oorlog, waarin veel belangstelling was voor de oorlog en waarin de oorsprong ligt van het later afgezwakte beeld van Nederland dat massaal in het verzet had gezeten. Daarna kwam een fase waarin de oorlog enigszins naar de achtergrond verdween en vooral werd aangestuurd op wederopbouw en saamhorigheid. Het soms pijnlijke oorlogsverleden vond (nog) geen massaal gehoor. Toch werden in deze jaren wel de eerste stappen gezet naar een nationalisering van de herdenkingscultuur. Voorheen was herdenken vooral een lokale aangelegenheid. Welke groepen in de samenleving waren leidend bij het bepalen van de vorm en inhoud van de herdenking van

¹⁰ Met de zaak Menten wordt een reeks affaires aangeduid rond de Blaricumse miljonair en veroordeelde oorlogsmisdader Pieter Menten. Menten zou zich in 1941 in Polen als SS'er aan ernstige oorlogsmisdaden hebben schuldig gemaakt. Na de Tweede Wereldoorlog zouden verschillende kabinetten hem de hand boven het hoofd hebben gehouden. Wikipedia (NL), ‘Zaak Menten’, <http://nl.wikipedia.org/wiki/Zaak-Menten> (geraadpleegd op 21-12-2014).

¹¹ J.C.H. Blom, A.C. ‘t Hart en I. Schöffer, *De affaire-Menten 1945-1976. Eindrapport van de commissie van onderzoek betreffende het opsporings- en vervolgingsbeleid inzake Menten vanaf de bevrijding tot de zomer van 1976 en de invloeden waaraan dat beleid al dan niet heeft blootgestaan* (Den Haag 1979).

de Tweede Wereldoorlog? En welk doel hadden zij? In welke maatschappelijke omstandigheden ontstond de herdenkingscultuur? Als in 1961 de Nationale Herdenking wordt verbreed en niet meer alleen bedoeld is voor de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog zal mijn hoofdstuk eindigen.

In het tweede hoofdstuk zal ik de herdenkingscultuur in Groot-Brittannië analyseren. De grote impact van de deelname aan de Eerste Wereldoorlog zal in dit hoofdstuk aan bod komen. Vervolgens zal ik aandacht besteden aan de manier waarop de Britten terugkeken op hun deelname aan de Tweede Wereldoorlog. In Groot-Brittannië zijn relatief weinig burgerslachtoffers gevallen, maar er zijn des te meer militairen gesneuveld. Hoe werd vervolgens omgegaan met de tot dan toe vrijwel onbekende *Endlösung der Judenfrage* van het naziregime? Hadden de Joodse vluchtelingen invloed op de manier waarop de Tweede Wereldoorlog werd herdacht? En hoe vond de herdenking van de Tweede Wereldoorlog aansluiting bij die van de Eerste Wereldoorlog? Werden rituelen veranderd of toegevoegd? Wie bepaalde hoe die rituelen vorm en inhoud kregen? En op welke manier weerspiegelden de vorm en inhoud van de herdenkingsrituelen en – richtlijnen de collectieve herinnering en de sociale en culturele verhoudingen in Groot-Brittannië?

In het derde hoofdstuk zal ik de bevindingen van de vorige hoofdstukken analyseren en onderzoeken in hoeverre gesteld kan worden dat de herdenkingsculturen zich alleen gevormd hebben binnen de landsgrenzen, of dat er toch overeenkomstige elementen te herkennen zijn in deze twee ogenschijnlijk totaal verschillende herdenkingsculturen. Ik zal deze eventuele overeenkomstige elementen proberen te zoeken in de drie aspecten (opvattingen, handswijzen en materiële uitingen) die ik heb gebruikt om beide herdenkingsculturen te omschrijven. Mythevorming na de oorlog, de omgang met de Joodse slachtoffers, het inbedden van rituelen en machtsuitoefening zijn elementen waarvan ik denk dat ze grote overeenkomsten vormen in beide landen. Want hoewel bijvoorbeeld in Nederland een mythe ontstond dat men massaal in het verzet had gezeten, ontstond in Groot-Brittannië de mythe van de Tweede Wereldoorlog als ‘good war’. In beide landen werd op een andere manier invulling gegeven aan hetzelfde mechanisme van mythevorming. Kortom: Bestaat er wel zoiets als Nederlands herdenken en Brits herdenken? Is een herdenkingscultuur wel zo gebonden aan nationale kaders zoals Halbwachs stelt of heeft Van Ginkel gelijk om daar vraagtekens bij te zetten en is het nationale kader maar één manier om naar een herdenkingscultuur te kijken?

In deze scriptie maak ik gebruik van twee onderzoeksmethoden; onderzoek op basis van secundaire literatuur en kranten en een vergelijkend onderzoek. Om mijn hypothese te onderzoeken doe ik in de eerste twee hoofdstukken een literatuurstudie, waarin ik gebruik maak van secundaire literatuur over zowel de Nederlandse als de Britse herdenkingscultuur. Deze literatuur is zowel historisch als sociologisch. Het standaardwerk van Van Ginkel zal de basis vormen voor mijn hoofdstuk over de Nederlandse herdenkingscultuur. Maar ook Ido de Haan heeft met zijn boek *Na de ondergang* een belangrijke bijdrage geleverd aan het debat over de ontwikkeling van de (Nederlandse) herdenkingscultuur. Een recent en controversieel boek over de naoorlogse periode in Nederland is *Dat nooit meer* van Chris van der Heijden. Ook zijn werk gebruik ik om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de eerste vijftien jaar na de oorlog. Een standaardwerk over de ontwikkeling van de Britse herdenkingscultuur na de Tweede Wereldoorlog is niet geschreven.¹² Over de herinnering aan de Holocaust schreven de bekende Britse historici Tony Kushner en David Cesarani boeken die ik heb gebruikt. Over de ontwikkeling van de herdenkingscultuur na vooral de Eerste Wereldoorlog schreef George Mosse het boek *Fallen Soldiers*, wat nog steeds wordt gezien als een sleutelpublicatie en mij ook de nodige inzichten zal geven. Ten slotte zal vooral het boek van Mark Connelly over de Britse oorlogsmythe mij inzicht verschaffen in het principe van de ‘Good War Myth’. In het derde hoofdstuk zal ik een vergelijkend onderzoek doen op basis van de overeenkomstige elementen die ik heb gevonden in de eerste twee hoofdstukken. Ik zal die vergelijking maken op basis van een aantal theorieën. De theorie van Maurice Halbwachs over collectieve herinnering zal ten grondslag liggen aan het hoofdstuk. Daarnaast gebruik ik het begrip *invention of tradition* van Eric Hobsbawm. Ook kan Jay Winter in dit hoofdstuk niet ontbreken omdat hij een lans heeft gebroken voor een vergelijkende studie van herdenkingsculturen. Om het begrip oorlogsmythe te duiden maak ik gebruik van de theorie van Jeffrey Olick. Vervolgens zal ik bij de herinnering aan de Jodenvervolgging aandacht besteden aan de theorie van Aleida Assman over actieve en passieve slachtoffers en de *liberal imagination* van Tony Kushner. Bij de herdenkingsrituelen zal ik kort stilstaan bij de theorie van Peter Jan Margry over de stille tocht als *civil religion*.

Het Nationaal Vrijheidsonderzoek dat het Nationaal Comité 4 en 5 mei ieder jaar uitvoert laat zien dat het draagvlak voor herdenken onverminderd groot is. Ook jongere generaties vinden het

¹² Navraag gedaan bij Andy Pearce, lecturer in Holocaust and History Education, Institute of Education, University College London. Hij mailt: I’m afraid no general text as such comes to mind. If you’re talking about Holocaust memory specifically then Kushner’s *Liberal Imagination*, Cesarani’s *Justice Delayed*, and that’s about it (until I write mine!).

belangrijk om stil te staan bij de oorlogsslachtoffers.¹³ Maar nu de eerste generatie oorlogsoverlevenden steeds kleiner wordt zal ook de herdenkingscultuur in Nederland wellicht weer gaan veranderen. Hetzelfde geldt voor Groot-Brittannië. De trotse veteranen van de Tweede Wereldoorlog maken plaats voor de (getraumatiseerde) veteranen uit Irak en Afghanistan. Zal dit ook hun herdenkingscultuur veranderen? Ik hoop met mijn scriptie aan te kunnen tonen dat voor een antwoord op die vraag niet alleen binnen de landsgrenzen hoeft worden gekeken maar ook naar internationaal vergelijkingsmateriaal kan worden gezocht.

¹³ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Nationaal Vrijheidsonderzoek'.
http://www.4en5mei.nl/onderzoek/meerjarig_onderzoek/nationaal_vrijheidsonderzoek (geraadpleegd op 23-12-2014).

Hoofdstuk 1: De Nederlandse herdenkingscultuur tussen 1945-1961

In deze constituerende periode van de publieke oorlogsberinning werd de grondslag voor de stoffelijke en ceremoniële herdenking van de oorlog gelegd, die sterk was opgehangen aan een Groot Verhaal dat de chaotische oorlogservaring kon ordenen.¹⁴

Nederland was tijdens de Eerste Wereldoorlog een van de weinige landen in West-Europa die haar neutraliteit had weten te behouden. Het was daardoor ternauwernood ontkomen aan een oorlog met een ongekend aantal militaire doden. In de landen die wel aan de Eerste Wereldoorlog hadden deelgenomen ontwikkelde zich tijdens die oorlog al een herdenkingscultuur. Voor de vele slachtoffers die vielen werden begrafenisceremonies gehouden en monumenten opgericht. Herdenken tijdens de oorlog was daarnaast ook een manier om het gemeenschapsgevoel verder te versterken.¹⁵ Deze ontwikkeling kwam in Nederland door de Tweede Wereldoorlog pas op gang vanaf 1939. In dit hoofdstuk komen een aantal belangrijke elementen aan de orde die in de eerste fase na de Tweede Wereldoorlog bepalend zijn geweest voor de vorming van de Nederlandse herdenkingscultuur. Deze elementen zijn belangrijk omdat ze in grote mate de opvattingen, handelwijzen of materiële uitingen van de vroege nationale herdenkingscultuur hebben beïnvloedt. De groep die de eerste vijftien jaar na de oorlog de opvatting over de herinnering aan de oorlog heeft bepaald is zonder twijfel het verzet. Allereerst wordt daarom de mythe van de Nederlandse bevolking die massaal in het verzet had gezeten besproken. Daarnaast wordt ook stilgestaan bij de omgang van de Nederlanders met terugkerende Joodse overlevenden van concentratiekampen en het stilzwijgen van het gruwelijke verhaal van de Holocaust. Want ook dat bewuste of onbewuste stilzwijgen heeft invloed gehad op de manier waarop de herdenkingscultuur zich ontwikkelde. Vervolgens wordt het ontstaan van de herdenkingsrituelen onderzocht, waarbij onder anderen wordt gekeken naar de leidende figuren die daar bij betrokken waren. Ook wordt de verhouding tussen lokale en nationale herdenkingen beschreven. Ten slotte wordt de oprichting van monumenten in dit hoofdstuk besproken, omdat ook uit materiële uitingen veel te herleiden valt over de manier waarop een oorlog wordt herdacht. Bovengenoemde onderwerpen zijn niet alleen gekozen omdat ze bepalend zijn geweest voor het vormen van de Nederlandse herdenkingscultuur in de eerste vijftien jaar na de oorlog. Het zijn ook ontwikkelingen die goed te vergelijken zijn met die in Groot-Brittannië, waar het volgende hoofdstuk aan gewijd is.

¹⁴ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 38.

¹⁵ Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European cultural history* (Cambridge 1995) 80.

Toen op 6 mei 1945 de capitulatie van de Duitsers werd getekend in Wageningen werden inmiddels in Nederland al mondjesmaat herdenkingen georganiseerd. Tijdens de oorlog was het in de beginjaren nog mogelijk geweest om herdenkingsdiensten voor gevallen soldaten te houden. Burgers mochten van de bezetter echter niet herdacht worden. Tegen het einde van de oorlog was het niet meer mogelijk geweest om de oorlogsslachtoffers op een waardige manier te herdenken. De Duitsers begroeven militaire slachtoffers zonder eerbetoon en op het laatst van de oorlog werden burgers begraven tijdens massa-aangelegenheden omdat deugdelijke lijkkasten ontbraken.¹⁶ Dat direct na de bevrijding op grote schaal monumenten werden opgericht door verzetsmensen, militairen en kunstenaars laat zien dat er een grote behoefte was om de doden te herdenken en om gestalte te geven aan de herinnering aan de oorlog. De hoeveelheid spontaan georganiseerde stille tochten en herdenkingsceremonies was in de eerste naoorlogse jaren overweldigend. In 1948 had bijna ieder dorp een oorlogsmonument waar werd herdacht. Maar op dat moment bleef het bij lokale aangelegenheden. Er werd nog geen nationale invulling gegeven aan het herdenken. En doordat de overheid geen duidelijk beleid voerde met betrekking tot herdenken werd het onderwerp van een verhit debat tussen verschillende groepen die de oorlogservaring naar zich toe wilde trekken. De mensen die in het verzet hadden gezeten trokken daarbij veelal aan het langste eind en creëerden zo een heldhaftig saamhorigheidsgevoel waar vele Nederlanders naar hunkerden in het eerste decennium na de oorlog. Dat werd een verzetsmythe die later op vele punten ontkracht zou worden.

1.1 Het ontstaan van een mythe

1.1.1 Het verzet

Nederland had in mei 1940 welgeteld vijf dagen weerstand kunnen bieden tegen het Duitse leger. Naar schatting verloren ongeveer 250.000 Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog het leven in Nederland, Indonesië of elders ten gevolge van directe oorlogshandelingen of maatregelen van de bezetters. Van de 140.000 Joden die in Nederland woonden, zijn circa 102.000 Joden vermoord. Een schrikbarend percentage van ongeveer 75 procent.¹⁷ De vrijheid had Nederland te danken aan de geallieerden. Nederlanders hadden dus niet veel reden om op enige wijze triomfantelijk terug te kijken naar de nationale oorlogservaring. Toch was de individuele ervaring van een kleine groep verzetsmensen anders geweest. Zij hadden, soms met gevaar voor eigen leven, op verschillende manieren weerstand geboden tegen het nazibewind of bescherming geboden aan de vervolgte Joden. Volgens Loe de Jong zijn er tot september 1944

¹⁶ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 43-44.

¹⁷ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VIII (Den Haag 1978) 70 en 887.

ongeveer 25.000 illegale werkers geweest die optraden in een vast organisatorisch verband. Niet meegeteld zijn individueel opererende verzetsmensen, onderduikers, huisvesters van onderduikers en overige niet bij een verzetsorganisatie aangesloten helpers van de illegaliteit. Vanaf september 1944 nam het aantal illegale werkers flink toe. Ten tijde van de bevrijding maakten circa 60.000 mensen ten noorden van de rivieren deel uit van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). Niet al deze 60.000 leden hadden echter ook vóór de bevrijding werkelijk illegaal werk verricht. De Jong schat het totaal aantal illegale werkers, zoals door hem gedefinieerd, tijdens de gehele bezettingstijd op circa 45.000.¹⁸ In het begin van de oorlog waren vooral de illegale pers, voedselvoorziening en het helpen van onderduikers de centrale taken van het verzet, in 1944 werd het een onoverzichtelijke groep die zich vermengde met militaire opstand. En niet alleen in daden, maar vooral met woorden werd de opstand tegen de nazi's kracht bijgezet.¹⁹ Ten tijde van de bevrijding was het verzet verre van een homogene groep met sterk uiteenlopende belangen. In het verzet zaten communisten, christenen, sociaaldemocraten en zelfs halve criminelen. Ze hadden allemaal hun eigen motivatie gehad om zich tegen de nazi's te keren en ze verwachtten daar in sommige gevallen ook een vorm van inspraak voor terug na de oorlog.

Chris van der Heijden stelt in zijn proefschrift *Dat nooit meer*, over de nasleep van de Tweede Wereldoorlog, dat de verzetsgroepen na 5 mei 1945 al vrij snel verwikkeld raakten in allerlei afsplitsingen, fusies en conflicten. Hij omschrijft het als 'sektarisch gedoe'²⁰. Ook stelt hij dat het verzet daardoor al snel met de nek werd aangekeken door de rest van de bevolking. Het is nodig om hier wel enige nuance in aan te brengen. Want vanaf 1945 was het verzet de groep die de leidende opvatting verkondigde over hoe de oorlog herdacht moest worden. En niet alleen de voormalige verzetsmensen vonden dat zij daar zeggenschap over moesten krijgen. Ook de rest van de Nederlandse bevolking, inclusief de bestuurders van het land, zag het voormalig verzet als de groep die Nederland weer een identiteit kon geven waar men trots op kon zijn.

1.1.2 Verzetmythe en nationale identiteit

Hoewel een strijd losbarstte tussen verschillende verzetsgroepen, was hun invloed en hun status in de eerste naoorlogse jaren aanzienlijk.²¹ Voor hen (en door hen) werden de eerste herdenkingen georganiseerd, aan hen werd gerefereerd door bestuurders als ze over de oorlog

¹⁸ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Xb (Den Haag 1981) 744-746.

¹⁹ Chris van der Heijden, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011) 111.

²⁰ Chris van der Heijden, *Dat nooit meer* 122.

²¹ Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare Dagen*, 25.

spraken, voor hen werden de eerste monumenten opgericht. En juist doordat oorlogservaring van Nederland iets was om snel te vergeten, werd het verhaal van de 25.000 verzetsmensen verheven tot het nationale oorlogsverhaal. De mythe ontstond dat een groot deel van Nederland zich had verzet tegen het juk van de Duitsers en om die reden niet met schaamte hoefde terug te kijken naar het verleden. Al snel werd dit een collectieve herinnering die het gevoel van saamhorigheid versterkte dat in de eerste jaren na de oorlog zo hard nodig was om het materieel en moreel verwoeste Nederland weer op te bouwen. Het verzetsverhaal zorgde ervoor dat het Nederlandse volk zich kon oprichten en een positief zelfbeeld kreeg. Dat het vertekende beeld van de werkelijkheid de basis werd voor de collectieve herinnering is niet vreemd. Wederopbouw was na de bevrijding het logische devies. Maar een natie opbouwen die zichzelf ziet als een passief slachtoffer is een lastige opgave. De herinnering aan en de herdenking van de oorlog is een, al dan niet bewuste, keuze. Vaak een politieke keuze. Want wie herdenkt is niet alleen bezig met het verleden, maar ook met het heden en de toekomst. In dit geval de wederopbouw van Nederland. Ook minister-president Schermerhorn liet daar in een toespraak op de radio geen twijfel over bestaan:

‘Dank zij hun offer zal hier een andere natie herrijzen dan die van voorheen, zal deze een andere plaats innemen tegenover haar bondgenooten dan vroeger. Ons nationaal verzet zal als de meest kenbare houding van ons volk worden aangemerkt in deze periode van de geschiedenis. Het zal er de kleur en den glans aan verleen. Dit vooral dient het Nederlandsche volk vandaag te beseffen.’²²

En ook de Nederlandse historicus Jos Perry schrijft in zijn boek *Wij herdenken, dus wij bestaan*: ‘Het verleden – preciezer gesteld: bepaalde fragmenten van dat verleden, feiten, mythen, worden keer op keer geannexeerd en gebruikt, ingezet in een voortdurende strijd om het formuleren en herformuleren van de collectieve herinnering.’²³ Dit verschijnsel heeft niet alleen betrekking op Nederland, maar is universeel. Een gedeeld verleden verenigt een natie. Sommigen stellen zelfs dat niet ras, klasse of ideologie, maar een gedeelde beleving van een gemeenschappelijke herkomst bij uitstek het cement [vormt] dat mensen bijeenhoudt, dat groepen en identiteiten vormt.²⁴ Kortom: een herdenkingscultuur geeft vorm aan de nationale identiteit.

²² *Het Parool*, 1 september 1945; *De Volkskrant*, 1 september 1945; *De Waarheid*, 1 september 1945.

²³ Jos Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999)107.

²⁴ Jos Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan* 107.

Een interessante vraag is natuurlijk of Nederlanders bewust of onbewust het verhaal van het verzet overdreven en benadrukten bij de herdenkingen. We zien in ieder geval dat vanuit de overheid de opvattingen over het verzet wel bewust werd gestuurd om zo de nationale identiteit sterker te maken. Een goed voorbeeld hiervan is de herdenking van de Februaristaking. In het westen van het land, maar vooral in Amsterdam, werd in 1941 een staking geïnitieerd door het communistisch verzet vanwege de Jodenvervolging door de nazi's. De staking duurde twee dagen en bij het breken van de staking door de Duitsers kwamen negen mensen om. Later werden een groot aantal leden van de Communistische Partij Nederland gefusilleerd. Hoewel de staking een dappere en moedige actie was geweest heeft het niet kunnen voorkomen dat het overgrote deel van de Joden in Amsterdam werd gedeporteerd. In 1946 werd de Februastaking voor het eerst herdacht op het Waterlooplein. Het was de enige herdenking van een gebeurtenis die verband hield met de Jodenvervolging.²⁵ De burgemeester van Amsterdam, Feike de Boer, verkondigde bij de eerste herdenking dat koningin Wilhelmina, die ook bij de herdenking aanwezig was, vanwege de Februaristaking het devies *Heldhaftig, vastberaden, barmhartig* aan Amsterdam had gegeven. Deze woorden waren een beloning van de koningin voor het moedige optreden tegen de Duitsers.²⁶ Later hebben verschillende historici, waaronder Friso Roest en Jos Scheren in hun boek *Oorlog in de stad*, dit rooskleurige beeld bijgesteld. Zij beschuldigden de gemeente Amsterdam er juist van de Duitsers te hebben geholpen bij het breken van de staking en het verraden van de Joden.²⁷ Annet Mooij, die een boek schreef over de totstandkoming van de herinnering aan de Februaristaking, beschrijft de opvatting van de Joodse gemeenschap over de Februaristaking als volgt:

‘Die verheerlijking ging geheel voorbij aan de ervaring van de Joodse overlevenden. Vanuit hun optiek was de Februaristaking een gebeurtenis geweest die zonder gevolgen was gebleven. De staking was hooguit een incident geweest, een mooi en indrukwekkend incident, dat wel, maar niet meer dan een incident. Dit geluid werd destijds niet gehoord, noch door communisten, noch door de gemeente, die er beide belang bij hadden de heroïek rond de staking in stand te houden en te cultiveren.’²⁸

Het wrange is dat in 1950 het overdreven beeld van de heldhaftige Amsterdammers nog eens versterkt werd door uitgerekend de Joodse gemeenschap. Op de Weesperstraat, middenin de

²⁵ Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis. Een biografie* (Amsterdam 2010) 59.

²⁶ Annet Mooij, *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam 2006) 21.

²⁷ Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1989) 283.

²⁸ Annet Mooij, *De strijd om de Februaristaking* 149.

voormalige Joodse buurt, onthulde de Joodse gemeenschap het Monument van Joodse Erkentelijkheid om de bevolking te bedanken voor de bescherming tijdens de Tweede Wereldoorlog. Later werd dit ook wel omschreven als een monument dat niet symbool stond voor wat er werkelijk in de oorlog gebeurde, maar van de onwaarachtigheid waarmee die gebeurtenissen aanvankelijk werden omkleed.²⁹

De bewering van Chris van der Heijden dat de naoorlogse jaren in Nederland tot 1955 gekenmerkt werden door misère en onvrede is niet altijd aannemelijk. En zijn argument dat de verdeeldheid in het verzet al heel snel leidde tot desillusie en desintegratie, strookt ook niet met de werkelijkheid. Althans, niet met het geaccepteerde beeld van de werkelijkheid van het Nederlandse volk. Het geromantiseerde verzetsverhaal was juist leidend voor de wederopbouw en het saamhorigheidsgevoel in de eerste jaren na de oorlog. Dat wordt goed geïllustreerd door het gedenkboek *Herrezen Nederland 1945-1955*, dat ter ere van de viering van de tiende verjaardag van de bevrijding werd gepubliceerd door het toenmalige Nationaal 5 mei-comité. Het motto van de viering was 'Verzet-Vrijheid-Arbeid'.³⁰ Een treffender samenvatting van de eerste tien jaren na de oorlog had het comité niet kunnen geven. De viering moest volgens de samenstellers in het teken staan van sociale vrede en verhoging van de productie. De eendracht van het verzet stond model voor de sociale vrede van de wederopbouw.³¹

1.1.3 De herinnering aan de Jodenvervolging

Pas aan het begin van de jaren zestig werden vraagtekens gezet bij de scheiding tussen goed en fout en de mate waarin weerstand was geboden tegen de bezetter. Maar het zou dan nog tien jaar duren voordat de herinnering aan het onvoorstelbare leed van de grootste slachtoffergroep een belangrijke plek zou krijgen in de Nederlandse herdenkingscultuur. Want hoe paste het verhaal van de Holocaust in de heroïsche mythe die de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog tussen 1945 en 1961 zo beïnvloedde?

Over de omgang met de Jodenvervolging in de eerste vijftien jaar na de oorlog is inmiddels veel gepubliceerd. Vaak wordt dan gewezen op het algehele stilzwijgen van de Nederlandse bevolking en het massaal verdringen van de verhalen over de concentratiekampen. Nederlanders wilden er, zo wordt gezegd, niets van weten. De verschrikkelijke gruwelijkheden waren zo moeilijk te

²⁹ Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis* 59.

³⁰ Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland, 1945-1995* (Den Haag 1997)53.

³¹ Ido de Haan, *Na de ondergang* 54.

bevatten dat er liever niet teveel over werd geschreven. Ze waren onverteerbaar, te moeilijk.³² Ido de Haan heeft onderzoek gedaan naar de herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland en plaatst daar in *Na de ondergang* een belangrijke kanttekening bij. Volgens hem was er wel degelijk direct na de oorlog aandacht voor de Jodenvervolging en werd het regelmatig gebruikt als referentiepunt in politieke en publieke affaires en schandalen, zoals de Schokking-affaire.³³ In deze paragraaf zal ik echter vooral stilstaan bij de plaats die de Jodenvervolging inneemt in de herdenkingscultuur tussen 1945 en 1961 en niet zozeer op de feitelijke aandacht die er aan besteed werd. Want hoewel De Haan hier zelf niet van overtuigd is³⁴, denk ik dat de plaats van de Jodenvervolging in de Nederlandse herdenkingscultuur na de Tweede Wereldoorlog overeenkomsten heeft met die van Groot-Brittannië, ook al hebben beide landen een zeer verschillende geschiedenis met betrekking tot de Holocaust.

Van de Nederlandse Joden die werden weggevoerd in de oorlog, kwam slechts een heel klein deel terug. Zij waren vaak fysiek en geestelijk niet in staat om hun verhaal aan anderen toe te vertrouwen. Hoewel over de vernietiging van de Joden eind 1944 de eerste verhalen verschenen in de Nederlandse pers, drong pas na de capitulatie van Duitsland in bredere kring door dat een massamoord van ongekenne schaal had plaatsgevonden.³⁵ Maar ook toen bleven de berichten voorzichtig en niet al te gedetailleerd. Over de manier waarop vervolgens met de informatie over de volkerenmoord werd omgegaan bestaan verschillende meningen. De Haan stelt dat de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog vorm kreeg in het protest tegen de halfslachtige afwikkeling van de banden met het Duitse regime en niet gericht was op de genocide op de Joden die had plaatsgevonden. Dit protest werd niet verwoord door de Joodse slachtoffers maar door het voormalige verzet. Hij toont dit aan door te wijzen op bijvoorbeeld de Schokking-affaire die in 1956 speelde:

‘De vertegenwoordigers van het voormalig verzet [traden] op als woordvoerders. Het gevolg was dat Joden alleen als weerloze slachtoffers in beeld kwamen. Zij werden afgeschilderd als passieve, hulpbehoevende mensen, vaak ook als nerveus en (daarom) onbetrouwbaar. Verder hadden zij geen stem of gezicht.’³⁶

³² Chris van der Heijden, *Dat nooit meer* 136.

³³ Ido de Haan, *Na de ondergang* 100.

³⁴ Ido de Haan, *Na de ondergang* 4.

³⁵ Chris van der Heijden, *Dat nooit meer* 135.

³⁶ Ido de Haan, *Na de ondergang* 114.

Chris van der Heijden trekt de opmerkelijke conclusie dat verveeldheid een belangrijke reden was voor de snel afnemende interesse voor de Holocaust in de jaren vijftig. Volgens hem leken de verhalen zo op elkaar, dat al snel de belangstelling verdween. Een vreemde conclusie die hij niet staaft met bewijzen en ook makkelijk onderuit kan worden gehaald met de enorme interesse voor de Holocaust die ontstond in de jaren zeventig. Hadden mensen in de jaren zeventig minder de neiging om verveeld te raken? Een tweede reden die Van der Heijden aandraagt, is aannemelijker. Het was in het belang van de gemeenschap dat in de jaren van wederopbouw de rug recht werd gehouden. Er was op dit moment even geen plaats voor het verhaal van het individu. De natie moest zich herpakken, de enorme wond die het vermoorden van 110.000 inwoners had gemaakt, moest zo snel mogelijk helen. Ook De Haan noemt dit als de belangrijkste reden voor het feit dat de Joodse overlevenden zo weinig gehoor kregen. Ze werden volgens hem ‘vermalen tussen de kruisende blokken van de naoorlogse herzuiling.’³⁷ Na de oorlog moest (bestuurlijk) Nederland zich opnieuw oriënteren op de toekomst en voor de traumatische ervaringen van de slachtoffers was toen nog geen ruimte. Hoewel volgens De Haan het lot van de Joden wel werd gebruikt als angstbeeld om de nieuwe nationale harmonie nog sterker aan te zetten. Gezamenlijk moesten Nederlanders ervoor zorgen dat dit nooit meer kon gebeuren. Ten slotte stelt Van der Heijden dat ook de christelijke ‘leedcultuur’ bijdroeg aan de bagatellisering van het leed van de Joden, dat werd vergeleken met het lijden van Jezus Christus.

Een goed voorbeeld om aan te tonen hoe ambivalent de houding van de Nederlandse bevolking was ten opzichte van de vervolging en de vernietiging van de Joden in de oorlogsjaren is de publicatie van het nu wereldberoemde dagboek van Anne Frank. Als Otto Frank in 1946 de dagboekvellen van zijn overleden dochter overtypt belanden ze uiteindelijk bij *Het Parool*, die er een column over plaatst. Pas een jaar later wordt het dagboek uitgegeven door Contact, hoewel daarvoor meerdere uitgeverij hebben aangegeven geen interesse te hebben. Het boek blijkt een succes, in 1950 komt de zesde druk uit. Voor de plek waar Anne Frank haar dagboek heeft geschreven, het Achterhuis op de Prinsengracht in Amsterdam, is echter weinig aandacht. Zelden wordt bij Otto Frank aangebeld voor een rondleiding. Pas als het dagboek in 1952 wordt uitgegeven in de Verenigde Staten neemt de belangstelling voor deze historische plek toe.³⁸ De publicatie van het dagboek van een meisje vol dromen en levenslust die uiteindelijk overlijdt in concentratiekamp Bergen-Belsen is voor vele Nederlanders een doorbraak van het stilzwijgen. Het was voor velen een schok. Tot dan toe was de oorlog een verhaal geweest van boze Duitsers,

³⁷ Ido de Haan, *Na de ondergang* 97.

³⁸ Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis* 56.

dappere Hollanders en een schier bovenmenselijke koningin.³⁹ Maar toen in 1950 de zesde druk uitkwam was Nederland in de ban van de wederopbouw. De aandacht voor de oorlog en voor Anne Frank verdween naar de achtergrond. Het was uiteindelijk te danken aan de Hollywoodfilm *The Diary of Anne Frank* uit 1959 dat Anne via de Verenigde Staten een symbool werd voor de Jodenvervolging en dat tot op heden is gebleven.⁴⁰

De bovenstaande beschouwingen maken in ieder geval duidelijk dat zowel de vertellers van het verhaal van de Holocaust als de luisteraars verre van ontvankelijk waren voor het 'Joodse' aspect van de Holocaust. Als de Jodenvervolging al werd besproken dan was het vooral door het niet-Joodse voormalige verzet en werd vooral benadrukt dat de foute Duitsers de wereld iets ongekend vreselijks hadden aangedaan, zonder daarbij de Joden expliciet als slachtoffers te benoemen. En dat ondanks de moedige pogingen van het verzet het land in puin lag en nu weer opgebouwd moest worden. Een ander opvallend verschijnsel dat hiermee samenhangt heeft daar waarschijnlijk ook invloed op gehad. Als in berichten over de Holocaust expliciet wordt gesproken over Joden, dan wordt er over 'ze' gesproken alsof 'ze' niet behoren tot het Nederlandse volk dat een eigen nationale oorlogservaring had. Daardoor werd het beeld geschapen dat de Joodse ervaring afweek van de Nederlandse ervaring, alsof de Joden niet ook Nederlanders waren. Zelfs de drie bekende historici Presser, Herzberg en De Jong, die na de oorlog de belangrijkste standaardwerken over de oorlog schreven, benaderden de vervolging als onderdeel van de Joodse geschiedenis, waarbij de niet-Joden alleen de rol van omstander speelden. De herinnering aan de Jodenvervolging kreeg daardoor in de periode 1945-1961 geen solide verankering in de vroege Nederlandse herdenkingscultuur. De Haan concludeert dit ook treffend:

'Het gevolg is dat de Jodenvervolging altijd als een vreemd element in de Nederlandse geschiedenis blijft staan; als iets waarvan niet-Joden geen rekenschap kunnen afleggen en Joden geen rekenschap van mogen afleggen, op straffe van nationale desintegratie'.⁴¹

Ten slotte bestaat er nog één argument voor de geringe plaats die de Jodenvervolging in de vroege collectieve herinnering innam: het (nog steeds) latent aanwezige antisemitisme. Hoewel in Nederland niet op grote schaal antisemitische uitlatingen werden gedaan, bestonden vóór, tijdens

³⁹ Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis* 59.

⁴⁰ Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis* 64.

⁴⁰ Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis* 64.

⁴¹ Ido de Haan, *Na de ondergang* 230.

maar ook na de oorlog nog steeds vooroordelen over Joden. En die waren niet opeens verdwenen toen de nazi's verslagen waren. We hebben hiervoor al kunnen zien dat Joden niet beschouwd werden als het 'eigen volk'. Na de oorlog was in westerse landen de Duitse propaganda niet helemaal vergeten en was de opvatting dat Joden van de oorlog hadden moeten leren en niet moesten denken dat ze (weer) een dominante positie in de samenleving konden krijgen. Een zeer pijnlijk, maar wel illustratief citaat wordt aangehaald door Ian Buruma, in zijn recentelijk verschenen boek *1945* over het eerste jaar na de bevrijding. Onderstaande tekst verscheen in voormalig verzetsblad *De Patriot* als reactie op het naoorlogse semitisme:

'Er kan geen twijfel bestaan, dat de Joden, juist door de Duitse vervolging, zich in grote sympathie van het Nederlandse volk hebben mogen verheugen. Thans dienen de Joden zich te onthouden van excessen, behoren ze voortdurend voor ogen te houden dat ze dankbaar moeten zijn en die dankbaarheid het eerst moeten uiten door goed te maken wat er goed te maken is aan hen, die ter wille van Joden het slachtoffer zijn geworden. Zij mogen God danken, dat ze zelf er het levend hebben afgebracht. Het is ook mogelijk, de sympathie te verspelen. [...] Zij zijn waarlijk niet de enigen, die het slecht hebben gehad en geleden hebben.'⁴²

Het is hierbij wel belangrijk om te benadrukken dat ik niet voor niets alleen de periode 1945-1961 beschrijf. Want vanaf de jaren zeventig kreeg de Holocaust juist heel veel aandacht en veranderde de herdenkingscultuur daardoor ook sterk. Tijdens de ceremonies maar ook in bijvoorbeeld literatuur werd duidelijk het Joodse leed onder de aandacht gebracht. De herdenking kreeg toen ook een meer nationaal karakter, door de samenvoeging van de militaire en de civiele herdenking en de herdenkingsrituelen werden bestendigd. Hoe deze rituelen in 1945-1961 vorm kregen zal het onderwerp zijn van het laatste deel van dit hoofdstuk.

1.2 Ontwikkeling van herdenkingsrituelen

Het ontstaan van de mythe dat Nederland massaal weerstand had geboden tegen de Duitse bezetter en de manier waarop de herinnering aan de Jodenvervolging vorm kreeg van 1945 tot 1961 zegt veel over de opvattingen die van invloed waren op de ontwikkeling van de Nederlandse herdenkingscultuur in die periode. Maar ook de tradities, gebruiken en rituelen (oftewel handelswijzen) die ontstonden in de vroege naoorlogse jaren zeggen veel over die ontwikkeling. In tegenstelling tot Groot-Brittannië, had Nederland nog nauwelijks een traditie van het

⁴² Geciteerd in Ian Buruma, *1945. Biografie van een jaar* (Amsterdam 2013) 147.

herdenken van oorlogsslachtoffers. Het is dus interessant om te onderzoeken wie verantwoordelijk waren voor het organiseren van de eerste herdenkingen. En kwamen de gebruiken spontaan op of werd een voorbeeld genomen aan andere landen? Ook is het interessant om te kijken naar de veranderingen in herdenken in de eerste vijftien jaar na de oorlog, bijvoorbeeld van lokaal herdenken naar nationaal herdenken. Waarom vonden die veranderingen plaats? Kwam dit wellicht door maatschappelijke omstandigheden? Ten slotte zal onderzocht worden of de herdenkingspraktijk op unanieme instemming kon rekenen of dat het onderwerp was van discussies.

Nederland is het enige land in Europa dat op twee afzonderlijke, maar wel achtereenvolgende, dagen in mei respectievelijk de oorlogsslachtoffers herdenkt en de bevrijding viert. In andere landen worden de oorlogsslachtoffers en de bevrijding meestal op dezelfde dag herdacht.⁴³ En in Nederland was dit ook de meest logische keuze geweest. En dan niet eens op 5 mei, de datum waarop de Duitsers capituleerden in Wageningen, maar op 8 mei, de datum waarop de Tweede Wereldoorlog in Europa tot een einde kwam⁴⁴, ware het niet dat ook hier de invloed van het voormalig verzet om de hoek kwam kijken. Volgens *Breekbare Dagen*, het lustrumboek dat ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Nationaal Comité 4 en 5 mei werd uitgebracht, was het voormalig verzet goed georganiseerd en was het prominent vertegenwoordigd in regeringskringen.⁴⁵ Daardoor kon het richting geven aan de invulling van de herdenkingsdagen. En hoewel we dit inderdaad terug zien in de eerste jaren na de oorlog is het belangrijk om de rol van de overheid bij het ontstaan van herdenkingsrituelen niet te overdrijven. De rol van de regering was namelijk miniem. In eerste instantie werd van staatswege bijna niets geregeld.⁴⁶

De eerste nationale herdenkingsgelegenheid werd wel door een erecomité van hoogwaardigheidsbekleders als prins Bernhard, premier Schermerhorn en de stafchef het Militair Gezag georganiseerd en vond plaats in de zomer van 1945 in het Olympisch Stadion. Er werd een herdenkingsspel opgevoerd, genaamd 'Nederland herdenkt 1940-1945. Drama der bezetting'. De boodschap was direct duidelijk: het Nederlandse volk was – collaborateurs uitgezonderd – één in het verzet tegen de nationaalsocialistische onderdrukkers geweest.⁴⁷ Deze nationale aangelegenheid was echter voorafgegaan door vele lokale herdenkingen die spontaan werden georganiseerd door lokale comités. Overal in het land werd uitbundig de vrijheid gevierd maar

⁴³ Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare Dagen* 23.

⁴⁴ In veel Europese landen wordt op deze datum nog steeds herdacht.

⁴⁵ Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare Dagen* 24.

⁴⁶ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 174.

⁴⁷ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 176.

werden ook bloemen gelegd bij de vele plaatsen waar militairen en burgers waren omgekomen en vermoord. De herdenkingen vonden plaats op verschillende data en verschillende tijdstippen. Voorafgaand aan het herdenkingsspel in het Olympisch Stadion, werd door oud-verzetsstrijder Jan Drop opgeroepen om op 30 augustus (de avond voor Koninginnedag) in het gehele land stille tochten te organiseren naar fusilladeplaatsen. Aan deze oproep werd massaal gehoor gegeven. Op de fusilladeplaatsen werd door de deelnemers om acht uur twee minuten stilte gehouden en werden vervolgens bloemen gelegd.⁴⁸ Waarom werd gekozen voor twee minuten stilte is niet helemaal duidelijk. Het is in ieder geval nooit onderwerp van discussie geweest, terwijl in de ons omringende landen de traditie altijd was geweest om één minuut stilte te houden.

Bij sommige herdenkingen was ook de koningin aanwezig. De eerste waar ze bij aanwezig was, was de herbegraving en herdenking van de bekende Haarlemse verzetsstrijdster Hannie Schaft op 27 november 1945 in Overveen. Ook haar aanwezigheid bij deze herdenking kan weer worden gezien in het licht van de nadruk die op het verzet werd gelegd bij de herdenkingen in de eerste naoorlogse jaren. Niet alleen in rituelen maar ook in gedenktekens werd uitdrukking gegeven aan de nationale eenheidsgedachte die verenigd was in het verzetsverhaal. Vlak na de oorlog werden massaal monumenten opgericht. In 1948 had nagenoeg ieder dorp een oorlogsmonument waar jaarlijks een herdenking werd gehouden. Er bestaat weinig twijfel over welke slachtoffers in de beginjaren bij deze monumenten werden herdacht. Dit blijkt onder anderen uit de oorlogsmonumenten database van het Nationaal Comité 4 en 5 mei.⁴⁹ Ook Van Ginkel zegt hierover: ‘Als vanaf mei 1945 tot het begin van de jaren zestig één categorie in het bijzonder met gedenktekens werd bedacht en herdacht, dan betrof het wel de omgekomen verzetsmensen.’⁵⁰ In 1946 werd de Nationale Monumenten Commissie voor Oorlogsgedenktekens (NMC) door de regering opgericht. De commissie met daarin een bestuurlijke elite van maar liefst 149 personen en prins Bernhard als erevoorzitter, boog zich over het vraagstuk welke nationale gedenktekens en waar opgericht moesten worden.⁵¹ De commissie stelde in 1947 ook richtlijnen op voor de oprichting van het nationale oorlogsmonument op de Dam in Amsterdam. Zo moest het uitdrukking geven aan ‘... de gehele offergeest van ons volk, exponent van het verzet, van de moed, het beleid en de trouw, getoond door zovelen en geadeld door hun vergoten bloed.’⁵² Deze richtlijnen laten duidelijk zien dat het heldenverhaal van het verzet de norm was. En dat

⁴⁸ Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare Dagen* 25.

⁴⁹ Nationaal Comité 4 en 5 mei, ‘Oorlogsmonumenten database’, http://www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken (geraadpleegd op 23-12-2014).

⁵⁰ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 167.

⁵¹ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 51-52.

⁵² Geciteerd in Van Ginkel, *Rondom de stilte* 68.

betekende ook dat voor het leed dat de Joden had getroffen (nog) geen ruimte was.

Het Nationaal Instituut, dat in mei 1945 werd opgericht door het voormalig verzet, probeerde enigszins lijn te krijgen in de aanwezigheid van het staatshoofd bij herdenkingen. Daarnaast poogden ze de herdenkingen een nationale aangelegenheid te maken. Maar inmiddels had de reeds genoemde Jan Drop, verzetsstrijder van het eerste uur en leider van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, een andere commissie opgericht die veel meer invloed zou gaan uitoefenen op de nationale herdenkingscultuur: de Commissie Nationale Herdenking 1940-1945 (CNH). In het begin bestond de commissie enkel uit Drop en zijn echtgenote en had het geen enkele officiële status. Toch lukte het Drop om aansluiting te vinden bij de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en zo de richtlijnen voor herdenkingen in heel Nederland te verspreiden. Zelfs toen de regering in 1946 de herdenking en de viering van de bevrijding op dezelfde dag, 5 mei, wilde laten plaatsvinden, lukte het Jan Drop om daar verandering in te brengen. Volgens zijn Commissie Nationale Herdenking kon vieren en herdenken niet op één dag plaatsvinden en zou het herdenken steeds aan de vooravond van 5 mei moeten gebeuren.

Het is zeer opvallend dat een particulier initiatief als dat van Jan Drop bepalend is geweest voor de manier waarop wij nu nog steeds onze oorlogsslachtoffers herdenken. Want hoewel de Commissie Nationale Herdenking pas in 1949 notarieel werd vastgelegd, was het voor die tijd al de organisatie geworden die de regering adviseerde op het gebied van herdenkingen in Nederland. De rituelen die werden geïntroduceerd door Jan Drop kwamen echter niet geheel uit de lucht vallen. Men gaat er vanuit dat de rituelen grotendeels overgenomen zijn uit het buitenland, en in het bijzonder uit Groot-Brittannië. Zo was de stille tocht die leidde naar de fusilladeplaatsen en later naar de oorlogsmonumenten waarschijnlijk overgenomen uit de Britse herdenkingstraditie. Daar was het gebruikelijk om een stille begrafenisstoet te begeleiden met klokgelui.⁵³ Ook bij de totstandkoming van het nationaal monument op de Dam gaf Henrick Mulder, directeur van het Nationaal Instituut, duidelijk aan waar hij zijn inspiratie vandaan haalde: een symbolisch graf voor alle omgekomen strijders van krijgsmacht en volk, waarbij – net als bij de cenotaaf in Londen – op gezette tijden ceremonies zouden plaatsvinden.⁵⁴ Ook de urnenmuur die tijdelijk werd gebouwd op de Dam is waarschijnlijk overgenomen van het graf voor de onbekende soldaat in de Westminster Abbey dat in 1920 was opgericht.⁵⁵ Hoewel de Nederlandse

⁵³ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 184.

⁵⁴ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 68.

⁵⁵ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 69.

herdenkingsrituelen dus het gevolg waren van particuliere en lokale initiatieven, passen ze wel degelijk in een internationale context.

In het midden van de jaren '50 werd de roep om een professionele en nationale herdenking te organiseren steeds groter. Op dat moment was het nog gebruikelijk dat om vier uur 's middags het staatshoofd een krans legde op de Dam en vervolgens twee minuten stilte in acht nam. Daarna reed de koningin weer weg. 's Avonds om acht uur vond op dezelfde plek de Amsterdamse herdenking plaats. Dit was enkel een lokale aangelegenheid. De meeste Nederlanders wisten in de jaren '50 niet van het bestaan van een herdenking op de Dam.⁵⁶ Het meest tot de verbeelding sprak toen nog de herdenking op de Waalsdorpervlakte. Op die plek werden meer dan 250 mensen gefusilleerd. In de oorlog waren dat verzetsmensen die gevangen zaten in het Oranjehotel, na de oorlog werden er collaborateurs ter dood gebracht, waaronder bijvoorbeeld de leider van de NSB, Anton Mussert. Niet geheel toevallig zat Jan Drop in het organiserend comité van de herdenking op deze belangrijke plek voor het verzet.⁵⁷

Het zou tot 1988 duren voordat de herdenking in aanwezigheid van het staatshoofd werd samengevoegd met de Amsterdamse herdenking. Maar in 1959 werd wel een andere belangrijke stap gezet, die nu vaak onderwerp is van discussie. Indië- en Koreaveteranen hadden al lange tijd gepleit voor een wijziging van het memorandum op 4 mei zodat ook militairen die gesneuveld waren na 1945 herdacht konden worden.⁵⁸ In 1951 werd die eis met de oprichting van het Veteranen Legioen kracht bijgezet. Vanwege de omstrede politieke acties in Indonesië wilde de regering Drees de wijziging van het memorandum niet doorvoeren. Maar Kamerlid Calmeyer (CHU) was zeer begaan met de kwestie. Volgens Jolanda Keesom trok het voorstel voor de verbreding van de herdenking indertijd geen aandacht.⁵⁹ Maar dat is niet helemaal juist. Vooral de linkse partijen PSP en CPN vonden het een slecht idee om de militairen van een koloniale oorlog te gedenken en zeker niet op 4 mei. Ook buiten Den Haag werd de discussie gevoerd. Belangrijke linkse personen mengden zich in het debat en publiceerden stukken in de landelijke dagbladen. Drees deed nog een poging om een compromis te zoeken door voor te stellen dat de oorlogsslachtoffers na 1945 ook bij het Nationaal Monument op de Dam mochten worden herdacht maar alleen niet op 4 mei.⁶⁰ In 1961 werd door de positieve houding van de regering

⁵⁶ Ilse Raaijmakers, *4 en 5 mei. Het herdenken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland 1945-1975* (Amsterdam 2008). Masterscriptie geschiedenis, Universiteit van Amsterdam 64.

⁵⁷ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 187.

⁵⁸ In het memorandum van de Nationale Herdenking staat vermeld welke oorlogsslachtoffers worden herdacht.

⁵⁹ Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare Dagen*, 92.

⁶⁰ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte* 81.

De Quay ten opzichte van wens van het Veteranen Legioen het verzoek echter toch ingewilligd toen het Comité Nationale Herdenking Militaire Gevallenen samen met de Commissie Nationale Herdenking van Jan Drop de Nationale Herdenking organiseerde. Een belangrijke beslissing, waarvan het Comité Nationale Herdenking destijds waarschijnlijk niet konden bevroeden dat die anno nu nog zo bediscussieerd zou worden.

In dit hoofdstuk heb ik beschreven hoe in Nederland in de eerste vijftien jaar na de oorlog de herdenkingscultuur zich ontwikkelde. Rob van Ginkel omschrijft een herdenkingscultuur als het geheel van opvattingen, handelwijzen en materiële uitingen die de herinnering aan een historische gebeurtenis vormgeven. In dit hoofdstuk hebben we gezien dat de opvattingen over de Tweede Wereldoorlog sterk gekleurd werden door de naoorlogse verzetsmythe. Ook het stilzwijgen van de Nederlanders van de gevolgen van de Jodenvervolging heeft een grote invloed gehad op de manier waarop werd teruggekeken op de oorlog. Daarnaast is het interessant om te zien dat het credo van de wederopbouw en de nadruk op economische groei zo'n stempel heeft gedrukt op de manier waarop de oorlog herinnerd werd tussen 1945-1961. Bovenstaande invloeden zien we terug in de herdenkingsrituelen en monumenten die werden opgericht. Een ander opvallend verschijnsel is de invloed die lokale initiatieven hebben gehad op de manier waarop we nu nog herdenken. Aan de andere kant kwamen de rituelen ook niet geheel uit de lucht vallen. Ze kunnen geplaatst worden in een internationale context, omdat een voorbeeld werd genomen aan rituelen die in andere Europese landen al ontstonden tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. In het volgend hoofdstuk zullen we zien hoe in Groot-Brittannië de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in 1945-1961 werd vormgegeven.

Hoofdstuk 2: De Britse herdenkingscultuur tussen 1945 – 1961

*Running parallel to the construction of an insular interpretation of the war in British culture was the institutionalization of a narrowly defined national memory in the form of commemorations and monuments.*⁶¹

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Groot-Brittannië is fundamenteel anders dan die in Nederland. De verschillende oorlogservaring van beide landen ligt daar aan ten grondslag. Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben kunnen zien was Nederland bezet en is percentueel één van de hoogste aantallen Joden vermoord in vernietigingskampen. Groot-Brittannië is nooit bezet geweest door de nazi's en heeft juist een groot deel van Europa bevrijd. Dit betekent echter niet dat Groot-Brittannië niet heeft geleden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Engeland werd zwaar gebombardeerd en daarnaast is een enorm aantal militaire doden gevallen tijdens de invasie in West-Europa. In dit hoofdstuk zal ik uiteen zetten hoe de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Groot-Brittannië is vormgegeven. Ik zal me daarbij richten op dezelfde aspecten die ik heb behandeld in het hoofdstuk over de ontwikkeling van de Nederlandse herdenkingscultuur. Ten eerste zal ik kijken naar de leidende opvattingen of groepen die de herdenkingscultuur na de Tweede Wereldoorlog hebben vormgegeven. Vervolgens zal ik ook kijken naar de manier waarop de herdenkingsrituelen werden vormgegeven of aangepast. Ook zal ik kijken naar de materiële uitingen die hoorden bij die rituelen. Zo wordt het mogelijk om in het afsluitende hoofdstuk een vergelijking te maken tussen beide landen en te onderzoeken of ondanks de grote verschillen in oorlogservaring de ontwikkeling van beide herdenkingsculturen toch overeenkomsten telt.

2.1 Herdenken van oorlogsslachtoffers na de Eerste Wereldoorlog

Het herdenken van oorlogsslachtoffers was niet nieuw voor Groot-Brittannië. Ook tijdens de Eerste Wereldoorlog (of Grote Oorlog) waren enorme verliezen geleden, naar schatting 723.000 militairen kwamen om, zo'n 10% van het aantal gemobiliseerden.⁶² Omdat de oorlog zich voornamelijk op het Europese vasteland afspeelde waren nauwelijks burgerdoden te betreuren. De militairen die waren omgekomen in de langdurige en uitzichtloze loopgravenoorlog in Frankrijk en België was de centrale slachtoffergroep die werd herdacht. Dit gegeven heeft het karakter van de Britse herdenkingscultuur sterk vormgegeven.

Maar ook het verloop en de uitkomst van de Eerste Wereldoorlog heeft veel invloed gehad op de

⁶¹Martin Evans en K. Lunn (eds.), *War and memory in the twentieth century* (Oxford 1997) 33.

⁶² De Eerste Wereldoorlog 1914-1918, 'Slachtoffers Eerste Wereldoorlog' <http://www.wereldoorlog1418.nl/statistieken/>, tabel 3 (geraadpleegd op 22-12-2014).

manier waarop de herinnering aan de oorlog in Engeland is geconstrueerd. Voor het eerst in de moderne geschiedenis waren zoveel landen betrokken bij een oorlog. Een oorlog die was gestoeld op een hardnekkig nationalisme dat aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw de boventoon voerde in Europa. De bloedige strijd die uitgevochten werd in de loopgraven leidde alleen tot dood en verderf. Met de ondertekening van het Verdrag van Versailles werd achteraf gezien een basis gelegd voor de Tweede Wereldoorlog. Kortom, de Britse soldaten en politici hadden weinig reden om met trots terug te kijken op de periode 1914-1918. Niet alleen het verleden, maar ook de toekomst was somber. De kans was aanwezig om binnen afzienbare tijd weer in een grootschalige oorlog te belanden. Het nationalisme in Europa was alleen maar verder aangewakkerd.

Dat is ook terug te zien in de herdenkingsrituelen die ontstonden tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog. Deze hadden een sterk nationalistisch karakter. De monumenten die werden opgericht en de herdenkingen die werden georganiseerd hadden allemaal ongeveer dezelfde boodschap: we zijn trots op onze jongens die mannelijk en heldhaftig hebben gevochten voor het vaderland. Zo werd het karakter van de gehele Britse natie bevestigd. George Mosse, die een standaardwerk heeft geschreven over het ontwikkelen van de collectieve herinnering na beide wereldoorlogen beschrijft dit als 'the official linkage of the cult of the fallen to manliness and national glory'.⁶³ Er werden geen individuele doden betreurd, maar er werd een gemeenschappelijk gevoel van verbondenheid en trots bevestigd.

Dit gemeenschappelijk gevoel van verbondenheid en trots komt ook terug in de monumenten die werden opgericht. Dit waren meestal geen plaquettes met de namen van gevallen maar symbolische standbeelden, 'national shrines of worship'.⁶⁴ En hoewel de monumenten het nationale gevoel moesten versterken was in de meeste gevallen de oprichting van de monumenten en de organisatie van de herdenkingen een lokale aangelegenheid. En ook in Groot-Brittannië was het een initiatief van een particulier dat uiteindelijk leidde tot het ontstaan van een nationale commissie voor monumenten. Zijn naam was Fabian Ware, en opvallend genoeg was hij geen soldaat en ook geen politicus. Hij stond aan het hoofd van een mobiele eenheid van het Britse Rode Kruis en was zeer aangedaan door het vele oorlogsleed dat hij zag. Hij zette zich in om voor de slachtoffers een laatste eervolle rustplaats te verzorgen. Aangemoedigd door de Prince of Wales diende hij een voorstel in om zijn commissie officieel te laten erkennen. In 1917 werd de Imperial War Graves Commission ingesteld door koninklijk

⁶³ George Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford 1991) 223.

⁶⁴ George Mosse, *Fallen soldiers* 220.

besluit met de Prince of Wales als voorzitter en Fabian Ware als vice-voorzitter.⁶⁵ De overeenkomst met het particuliere initiatief van Jan Drop en zijn Commissie Nationale Herdenking is snel gevonden. De meeste monumenten werden echter opgericht zonder begeleiding van deze commissie. Catherine Moriarty, die een artikel schreef over de oprichting van monumenten na de Eerste Wereldoorlog, zegt hierover: 'Choices were made locally rather than determined from above, yet it is important to emphasize that the memorials rarely challenged official interpretations of war.'⁶⁶ Opvallend is dat Moriarty niet verder ingaat op wat die 'official interpretations of war' dan werkelijk zijn. Maar het laat zich raden dat het in de lijn ligt die Mosse hierboven al heeft beschreven: nationale trots en gemeenschapsgevoel bij het winnen van de oorlog.

Om te begrijpen hoe vervolgens na de Tweede Wereldoorlog de herdenkingscultuur werd voortgezet of veranderde is het belangrijk om ook de manier waarop werd herdacht na de Eerste Wereldoorlog in ons achterhoofd te houden. De nadruk die lag op de militaire slachtoffers en nationale trots zien we namelijk ook in 1945 weer terug.

2.2 Groot-Brittannië tijdens de Tweede Wereldoorlog en het ontstaan van de oorlogsmythe

Op 1 september 1939 begon voor Groot-Brittannië de oorlog die premier Chamberlain met zijn appeacementpolitiek zo vurig hoopte te voorkomen. Het Verenigd Koninkrijk was slecht voorbereid op de Tweede Wereldoorlog en probeerde zich in de eerste maanden zoveel mogelijk afzijdig te houden van het strijdtoneel.⁶⁷ Na het aantreden van Winston Churchill in mei 1940 veranderde deze houding. De Battle of Britain, de luchtoorlog in 1940 tussen de Duitse Luftwaffe en de Britse Royal Air Force, zorgde ervoor dat de Britten in het zadel werden geholpen als militaire macht waar de Duitsers serieus rekening mee moesten houden. Na de capitulatie van Frankrijk op 10 juli 1940 gingen de nazi's ervan uit dat ook Engeland zich snel over zou geven. De luchtoorlog tussen Groot-Brittannië en Duitsland die begon op 10 juli 1940 en eindigde op 30 oktober 1940, werd echter dankzij een enorme inzet van Britse piloten gewonnen. Vele vliegers overleefden de Battle of Britain niet. Winston Churchill zei over deze militairen: "Never in the field of human conflict was so much owed by so many to so few"⁶⁸. Dit

⁶⁵ Common Wealth War Graves Commission, 'History of CWGC', <http://www.cwgc.org/about-us/history-of-cwgc.aspx> (geraadpleegd op 22-12-2014).

⁶⁶ Moriarty, 'Private grief and public remembrance. British First World War Memorials' in: Evans, *War and memory in the 20th century* 126.

⁶⁷ Mark Connelly, *We can take it!* 26.

⁶⁸ Geciteerd in: Mark Connelly, *We can take it!* 95.

citaat is exemplarisch voor de manier waarop de Britten hun eigen rol tijdens de Tweede Wereldoorlog gingen zien. Groot-Brittannië stond er volgens die mythe altijd alleen voor. Alle landen om hen heen capituleerden maar de Britten bleven heldhaftig strijd bieden tegen de agressor. Verderop in dit hoofdstuk zal ik nog uitgebreider ingaan op deze mythe. Volgens Mark Connelly, die een boek schreef over het ontstaan van Britse mythen na de Tweede Wereldoorlog, is de Battle of Britain bepalend geweest voor de ‘oorlogsmythe’ die tot op de dag van vandaag nog bestaat in Groot-Brittannië:

‘This sense of being alone saw its ultimate distillation in the Battle of Britain, when the fewest of the few defeated an enemy that appeared to have uncontested superiority in every department. Surviving the Nazi onslaught ensured that its stain would be removed from the world and that the British way of life would continue.’⁶⁹

Onderdeel van de Battle of Britain was de Blitz. In september 1940 begonnen de Duitsers met het bombarderen van Engelse steden waaronder Londen. Het zou 267 dagen duren. In totaal vielen er 40.000 slachtoffers waarvan de helft in Londen. Een miljoen huizen in Londen werden verwoest. Desondanks bleven de Britten ook onder deze omstandigheden heldhaftig stand houden. De moraal bleef hoog en de Britten bleven schouder aan schouder staan om het Duitse gevaar te trotseren. Althans, dat is hoe de collectieve herinnering werd vormgegeven tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Critici beweren dat er wel degelijk grote problemen aan de oppervlakte kwamen door de Blitz. Vooral de sociale ongelijkheid in het Verenigd Koninkrijk werd pijnlijk duidelijk doordat de lagere klasse geen schuilkelders ter beschikking hadden. Uiteindelijk stelde het Londense bestuur, onder druk van de communisten, de ondergrondse metrogangen open om te schuilen voor de bombardementen.⁷⁰ Naar verluid werd ook het antisemitisme heviger tijdens de Blitz. Echter zijn er geen bewijzen voor rassenrellen.⁷¹

Toen de geallieerde militairen op 6 juni 1944 aan land kwamen in Normandië en minder dan een jaar later de Tweede Wereldoorlog in West-Europa ten einde kwam werden zij door de bevrijde Europeanen als helden onthaald. Weer, net als na de Eerste Wereldoorlog, hadden de Britten hun superioriteit bewezen. Niet alleen op het Europese vasteland werden de Britten als helden vereerd, ook in hun eigen land was trots het voornaamste sentiment, ondanks de vele verliezen

⁶⁹ Mark Connelly, *We can take it!* 54-55

⁷⁰ Angus Calder, *The Myth of the Blitz* (Londen 1991) 50.

⁷¹ Geoffrey Field, 'Nights Underground in Darkest London: The Blitz, 1940–1941', in: *International Labour and Working-Class History*. Issue No. 62, *Class and Catastrophe: September 11 and Other Working-Class Disasters*. (Autumn, 2002) 11–49.

die ook Groot-Brittannië had geleden en ondanks de gruwelijkheden die de Britten aantroffen in de concentratiekampen.

2.1.1 *The People's War myth*

De Tweede Wereldoorlog was net als de Eerste Wereldoorlog een oorlog met vele slachtoffers. Slechts zeven landen waren er niet bij betrokken.⁷² Een groot verschil was dat nu het aantal burgerslachtoffers vele malen hoger was. In totaal vielen tijdens de Tweede Wereldoorlog ruim 72 miljoen slachtoffers, daarvan was ongeveer 47 miljoen burgerslachtoffer (inclusief de slachtoffers van de Holocaust).⁷³ Relatief gezien bleef Groot-Brittannië een groot aantal burgerslachtoffers bespaard. Het verloor 382.600 militairen en 67.800 burgers. Maar toch was dit aantal vele malen hoger dan bij de Eerste Wereldoorlog. Ter vergelijking: in de Eerste Wereldoorlog verloor Groot-Brittannië 723.000 militairen en 2.000 burgers.⁷⁴

Eenzijds is het niet verwonderlijk dat de herdenkingscultuur vlak na de Tweede Wereldoorlog in Groot-Brittannië geen grote verschillen vertoont met de herdenkingscultuur na de Eerste Wereldoorlog. Ook nu waren er veel meer militaire doden te betreuren, dus daarom werd de nadruk gelegd op die slachtoffergroep. Anderzijds had de Blitz toch een groot deel aantal steden verwoest. Miljoenen mensen waren dakloos en leden honger. En ook het nieuws over de Jodenvervolging had inmiddels Engeland bereikt. Toch was vlak na de oorlog geen tijd voor verdriet en passiviteit. Het land moest weer opgebouwd worden.

Net als in Nederland werd daarom een mythe gecreëerd rondom de Tweede Wereldoorlog. Deze mythe wordt ook wel de People's War Myth genoemd. Een mythe die volgens meerdere wetenschappers tot op de dag van vandaag stand houdt in Groot-Brittannië. Mark Connelly zegt hierover: 'The essentials of the British Second World War we know today were put together between 1939 and 1960'⁷⁵ Het is volgens Connelly belangrijk om stil te staan bij het feit dat een mythe niet helemaal verzonnen wordt na een belangrijke historische gebeurtenis maar dat het een reconstructie van waargebeurde feiten is waar collectief een bepaalde interpretatie aan wordt gegeven.⁷⁶ Zo'n collectieve interpretatie of mythe kan ontstaan om verschillende redenen. In het laatste hoofdstuk zal ik uitgebreid aandacht besteden aan de redenen om een mythe rondom the Tweede Wereldoorlog te creëren. Maar in dit hoofdstuk zal ik verder ingaan op de invulling van

⁷² Liechtenstein, Spanje, Portugal, Zwitserland, Ierland, Afghanistan en Zweden bleven neutraal.

⁷³ Wikipedia (NL), 'Slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog', http://nl.wikipedia.org/wiki/Slachtoffers_in_de_Tweede_Wereldoorlog (geraadpleegd op 26-11-2013).

⁷⁴ Wikipedia (EN), 'World War I casualties', http://en.wikipedia.org/wiki/World_War_I_casualties (geraadpleegd op 26-11-2013).

⁷⁵ Mark Connelly, *We can take it!* 198.

⁷⁶ Mark Connelly, *We can take it!* 1.

de Britse oorlogsmythe oftewel de People's War Myth. Deze mythe begon al vorm te krijgen tijdens de oorlog, maar werd vanaf 1945 ook door de politiek actief gepropageerd. Malcolm Smith, die een boek schreef over de betekenis van de Blitz voor de Britten, stelt dat er na de oorlog twee opvattingen ontstonden over de Blitz. Volgens de linkse opvatting betekende het doorstaan van de bombardementen ook het einde van de slechte en oude politieke garde (waartoe Chamberlain behoorde) en het begin van een nieuwe sociaaldemocratische periode. In juli 1945 won de arbeiderspartij Labour de verkiezingen met 48% van de stemmen, de grootste overwinning ooit. De sociaaldemocraten interpreteerden daarom de oorlogsjaren als de triomf van het Britse volk in een periode van tegenspoed en een duidelijke weg richting 1945; richting het ontstaan van de welvaartstaat. De rechtse of conservatieve interpretatie richtte zich volgens Smith meer op het diepe patriotisme van het Britse volk, de grootsheid van het Britse ras en de status van Winston Churchill als politiek leider. Smith zegt dat tot 1960 vooral de linkse opvatting de boventoon voerde. En dat pas vanaf de jaren '80, toen Thatcher aan de macht kwam, de conservatieve interpretatie van de oorlog dominant werd.⁷⁷ Maar als je kijkt naar het nationalistische karakter van de herdenkingsceremonies na de Tweede Wereldoorlog denk ik dat Groot-Brittannië ook vlak na de oorlog een conservatievere interpretatie van de oorlog had dan Smith doet voorkomen. Zo werd vooral stilgestaan bij de heldendaden van de eigen militairen en was voor verdriet en zelfreflectie weinig tot geen ruimte. Andere slachtoffergroepen dan de Britse militairen werden niet expliciet herdacht. Ook Evans schrijft dat in zijn artikel over de Britse herdenkingscultuur: 'The English were capable only of an aestheticized or evasive response to the catastrophic events of the 1940s.'⁷⁸ Deze herdenkingsrituelen zal ik verderop in het hoofdstuk nog bespreken. De Britten gingen de Tweede Wereldoorlog, in tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog, zien als een 'goede' oorlog en een 'eerlijke' oorlog.⁷⁹ Het was geen uitzichtloze loopgravenoorlog geweest, maar een gezamenlijke krachtsinspanning van het Britse volk ten behoeve van de 'eeuwige vrede'.⁸⁰ Vooral het gezamenlijke en gemeenschappelijke werd in de eerste vijftien jaar na de oorlog benadrukt.

Mark Connelly onderscheidt 3 periodes in de People's War Myth. De jaren voorafgaand aan de oorlog omschrijft hij als de jaren van 'conservatieve verwaarlozing'. Vervolgens is 1940 het jaar van de 'Peoples's Glory and National Regeneration: the sweeping away of the old gang, replacement with a new, dynamic leader. Dunkirk, the Battle of Britain and the Blitz see all ranks, all classes pulling together.' Het overwinningsjaar 1945 omschrijft Connelly als het jaar van de

⁷⁷ Malcolm Smith, *Britain and 1940* (London 2000) 93.

⁷⁸ Martin Evans, *War and memory in the twentieth century*, 33.

⁷⁹ Martin Evans, *War and memory in the twentieth century* 27-28.

⁸⁰ Martin Evans, *War and memory in the twentieth century* 27-28.

triomf van het volk. Het jaar waarin de weg werd geopend naar een nieuw Jeruzalem⁸¹. De Britse oorlogsmythe werd voornamelijk kracht bijgezet door films en televisieseries in de jaren '50. Een Brit die in Engeland woonde in de jaren '50 herinnert zich dit als volgt:

“The Second World War obsessed us all. We avidly read about war in comics with characters such as Rockfist Rogan and Captain Hurricane. There were endless war programs on television.”⁸²

In de films en tv-series stonden de militaire operaties centraal. De heldhaftige verhalen over moed en oneerlijke strijd leenden zich goed voor films en werden nog eens extra uitvergroot. Zo werd langzaam een herinnering aan de oorlog vormgegeven die niet verzonnen was maar ook niet helemaal overeen kwam met de realiteit. Volgens Connelly is de Britse oorlogsmythe zoals we hem nu kennen nog steeds een combinatie van de feitelijke gebeurtenissen gelardeerd met cinematografische overdrijvingen uit de jaren '50.⁸³

De redenen voor het vasthouden aan deze mythe laten zich raden. Een voor de hand liggende reden, die we ook al zagen in Nederland, is de opbouw van het land. Want hoewel de films een geromantiseerd beeld schetsten, was de werkelijkheid in Groot-Brittannië anders. Hoewel de situatie beter was dan in Europa heerste in Groot-Brittannië ook hongersnood. In mei 1945 werden de oorlogsrantsoenen verminderd: minder bacon, minder braadvet en minder brood. Ook kolen en hout waren schaars waardoor maar beperkt werd gestookt. De winter van 1946-1947 staat daarom ook wel bekend als ‘Shiver with Shinwell’, verwijzend naar Emanuel Shinwell, de minister van Brandstof.⁸⁴ Er zijn verhalen bekend van winkels die alleen nog maar gebraden kraaien verkopen. En naast de hongersnood zijn veel mensen nog dakloos door de verwoestende bombardementen. Velen slapen een jaar na de oorlog nog steeds in de tunnels van de metro.⁸⁵ De Amerikaanse criticus Edmund Wilson die op bezoek was in Londen vat de situatie vlak na de oorlog goed samen: ‘Daar zitten we dan, midden in dat verarmde en vernederde leven waar we door de strijd tegen de vijand niet meer aan hebben gedacht. Omdat al onze inspanningen gericht waren op vernietiging, waren we niet in staat om iets op te bouwen waarop we in onze eigen vernietiging konden terugvallen.’⁸⁶

Maar niet alleen de wederopbouw van het land was een reden om deze interpretatie van de oorlog aan te houden. De mythe zorgde er volgens Evans ook voor dat de Britten het verlies van

⁸¹ Mark Connelly, *We can take it!* 278.

⁸² Martin Evans, *War and memory in the twentieth century* 33.

⁸³ Mark Connelly, *We can take it!* 223.

⁸⁴ Ian Buruma, *1945* 68.

⁸⁵ Ian Buruma, *1945* 68.

⁸⁶ Ian Buruma, *1945* 68.

de Britse koloniën en daarmee de ondergang van het eens zo grote Britse Rijk konden wegstoppen.⁸⁷ Ook Connelly noemt dit argument:

“Throughout the 1950s, the British felt the august glow of victory but also felt times change. As the empire dissolved and Britain’s reduced world position became obvious, the Second World War became the nation’s last glory.”⁸⁸

Opvallend aan bovenstaande interpretatie, oftewel de People’s War Myth, is dat juist de gewone mensen, de burgers, geen of weinig plaats hebben gekregen. Misschien was er wel nog enige aandacht voor de Londenaren die de Blitz ondergingen. Maar niet voor de burgerslachtoffers die vielen. Zowel via officiële herdenkingen als in de populaire cultuur kwam dat leed niet aan de orde, terwijl dat aantal ook niet de ontkennen was. Maar natuurlijk had er nog een veel groter leed plaatsgevonden op het Europese vasteland: de Jodenvervolging. Dat verhaal werd echter ook niet opgenomen in de collectieve herinnering omdat het niet paste in de ‘good war’ die de Britten hadden gewonnen.

2.2.2 *Omgang met Joodse vluchtelingen en de Holocaust*

“The persistent failure to meld Auschwitz and Nazi crimes in the East into the history of the ‘People’s War’ is reflected in and reinforced by popular accounts of war.”⁸⁹

Door de grote nadruk die in Groot-Brittannië na de Tweede Wereldoorlog kwam te liggen op de heldhaftige soldaten die hun leven hadden gegeven voor het bevrijden van Europa en het herstellen van de democratische rechtsstaat, kwam een ander verhaal in gedrang. Het verhaal van Jodenvervolging. Hoewel vanuit Engeland geen Joden zijn gedeporteerd, had de discriminatie en systematische vernietiging van de Joden ook daar invloed op de publieke opinie en de collectieve herinnering aan de oorlog.

In Groot-Brittannië bestond geen wijdverspreide Jodenhaat voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog. Toch bepleit Tony Kushner dat er wel degelijk anti Joodse sentimenten bestonden. Kushner, een historicus die zich heeft gespecialiseerd in Brits antisemitisme, beschrijft dit als volgt:

“The two clearest features of modern British anti-Semitism are that Jews are perceived firstly as a foreign group and secondly as a malevolent power in society. (...) The power

⁸⁷ Martin Evans, *War and memory in the twentieth century*, 27.

⁸⁸ Mark Connelly, *We can take it!* 11.

⁸⁹ Martin Evans, *War and memory in the twentieth century* 38.

of British anti-Semitism in the period from the late 19th century until 1939 was thus felt most directly by Anglo-Jewry in the form of hostility to Jews as foreigners.”⁹⁰

De komst van Joodse vluchtelingen in de jaren dertig en tijdens de oorlog, versterkte het niet-Britse imago van de Anglo-Joden.⁹¹ Maar hoewel een wantrouwende of vijandige houding bestond ten opzichte van de Joden werd tussen 1939 en 1945 nooit publiek opgeroepen tot de vernietiging van het Joodse ras in vernietigingskampen. Het enige dat gezegd kan worden over antisemitische en fascistische organisaties in Groot-Brittannië is dat het het Britse volk bewust maakte van het feit dat ook in hun land Joden woonden.⁹² De bombardementen op Londen bracht Joden en niet-Joden juist vaak dicht bij elkaar, bijvoorbeeld in de Joodse wijk East-End.⁹³ In totaal stierven 1200 Britse Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog. En niet omdat ze joods waren maar omdat ze in gebombardeerd gebied woonden.

Hiermee is nog niet alles gezegd over de invloed van de Jodenvervolging op de Britse oorlogservaring. Net als in Nederland is vooral de reactie op de gruwelijkheden in Oost-Europa en de omgang met de overlevenden ervan veel interessanter. Het paste namelijk net als in Nederland niet in de collectieve herinnering aan de oorlog die na 1945 werd vormgegeven.

In 1942 verschenen de eerste berichten over de massamoord op de Joden in Poolse kampen in de Engelse pers. In augustus van dat jaar stuurt de World Jewish Congress een bericht naar het ministerie van Buitenlandse Zaken om de regering de ‘eindoplossing voor het Jodenvraagstuk’ van Hitler onder de aandacht te brengen. In 1943 was ook het bestaan van Auschwitz in Groot-Brittannië bekend. De reactie van de Britse regering was zeer terughoudend. Louise London schreef een boek over de houding van de Britse regering ten opzichte van de Jodenvervolging in Europa en de Joodse vluchtelingen die naar Engeland kwamen. Zij beschrijft dat ministers herhaaldelijk het principe benadrukten dat Groot-Brittannië het zich niet kon veroorloven zich druk te maken om het welzijn van de Joden.⁹⁴ Het ging zelfs nog verder: er werd gewaarschuwd voor een grote Joodse exodus naar Engeland als zij zich te veel gingen bemoeien met hun vervolging.⁹⁵ Louise London beschrijft de manier van handelen van de Britten als de ‘blockade mentality’. Ze creëerden een mentale en politieke afstand tot het leed van de burgers in bezet

⁹⁰ Tony Kushner, *The Persistence of Prejudice. Antisemitism in British Society During the Second World War*, (Manchester 1989) 9-10.

⁹¹ Tony Kushner, *The Persistence of Prejudice* 195.

⁹² Tony Kushner, *The Persistence of Prejudice* 44.

⁹³ Tony Kushner, *The Persistence of Prejudice* 65.

⁹⁴ Louise London, *Whitehall and the Jews, 1933-1948. British Immigration Policy, Jewish Refugees and the Holocaust* (Cambridge 2003) 197.

⁹⁵ Louise London, *Whitehall and the Jews* 251.

Europa: “The blockade mentality made it possible to see Jews under Nazism as just another group – albeit a peculiarly unfortunate one – of civilians under enemy control.”⁹⁶ Deze manier van denken is eerder in dit hoofdstuk ook al aan de orde gekomen. Dit mechanisme is namelijk ook een element van de Britse oorlogsmythe. Het gevoel van superioriteit en het idee dat de Britten alle problemen moesten oplossen komt ook hierin terug. Is deze reactie op de Jodenvervolgging dan typisch Brits? In het volgende hoofdstuk zal ik hier uitgebreid op in gaan. Maar ook in Nederland hebben we gezien dat Nederland zich tot midden jaren zestig niet verantwoordelijk voelde om het leed van de Joden te verzachten.

Na mei 1945 kwam een Joodse vluchtelingenstroom op gang uit Oost-Europa. Ook toen nog had het eigenbelang van Groot-Brittannië prioriteit. De regering maakte direct na de oorlog duidelijk dat grootschalige immigratie van Joden zou worden tegengehouden. Twee groepen werden toegelaten: kinderen en getraumatiseerde familieleden.⁹⁷ Maar in tegenstelling tot de kleine groep Joodse vluchtelingen die werd toegelaten werd wel een European Volunteer Worker (EVW) schema opgezet. Vanaf 1946 werden 100.000 ontheemde personen uit Oost-Europa gehaald om het tekort aan arbeiders op te lossen. Maar er was ook nog een andere reden om de ontheemde personen te laten immigreren. De Britse regering dacht dat het beter was dat deze mensen, die weleens oorlogsmisdaden begaan konden hebben en daardoor voor onrust zouden zorgen op het continent, zich vrij konden bewegen in Engeland zonder op te vallen bij hun slachtoffers.⁹⁸ David Cesarani schreef een boek over de komst van oorlogsmisdadigers naar Groot-Brittannië. Het aantrekken van Esten, Letten en Oekraïners naar Engeland laat volgens hem zien hoe onverschillig de Britten stonden ten opzichte van de gruwelijkheden die hadden plaatsgevonden:

“The EVW schemes were an attractive solution to the labour shortage because they excluded Jews and Blacks; the price was allowing Nazi collaborators into the country”.⁹⁹

En ook Louise London trekt deze conclusie:

“The murky past of many recruits was to be overlooked as an irrelevance. Meanwhile, dealing with well-behaved refugee Jews who were now as assimilated could be deterred.”¹⁰⁰

⁹⁶ Louise London, *Whitehall and the Jews* 196.

⁹⁷ Louise London, *Whitehall and the Jews* 266.

⁹⁸ D. Cesarani, L. London et al., *The entry of Nazi War Criminals and Collaborators into the United Kingdom, 1945-1950* (London 1988) 5.

⁹⁹ David Cesarani, *Justice Delayed*, p.5.

Een laatste reden voor de afzijdige rol die Groot-Brittannië speelde bij de hulp aan de slachtoffers van de Holocaust was het Arabisch-Israëliësch conflict. Palestina was vanaf 1920 een kolonie van Groot-Brittannië. In 1939 werd de White Paper gepubliceerd waarin Groot-Brittannië aanstuurde op een zelfstandig Palestina met strenge restricties voor Joodse immigratie. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen de Joodse inwoners van Palestina in opstand tegen de Britse hegemonie. Terroristische aanvallen gericht tegen de Britten en Palestijnen leidden ertoe dat in 1947 een burgeroorlog uitbrak en Groot-Brittannië besloot zich terug te trekken uit deze explosieve regio.¹⁰¹ Volgens sommigen heeft het Joodse terrorisme in 1946 en 1947 ervoor gezorgd dat de sympathie of medelijden die de Britten hadden voor de Europese Joden teniet werd gedaan.¹⁰²

De opvattingen en gedragingen van de Britse regering hebben hun uitwerking gehad op de houding van het Britse volk en daarmee ook op de manier waarop de Jodenvervolging een plek kreeg in de Britse herdenkingscultuur. De verslaglegging van de Neurenberg processen in 1945 en 1946 zorgde dat er, net als in Nederland, korte tijd veel aandacht was voor het leed van de Joden. Echter deze 'populariteit' was van korte duur. In een groot Brits bevolkingsonderzoek in 1947 bleek dat 'mensen niet langer meer geroerd waren door de gedachte aan het Joodse lijden in concentratiekampen'¹⁰³. Het is moeilijk vast te stellen wat hiervoor de reden was. Maar de meest voor de hand liggende verklaring hiervoor is dat er geen plaats was voor deze zwarte bladzijde in het verhaal van de Goede Oorlog die de Britten hadden gewonnen. Een interessante maar ook bizarre passage uit het boek *1945* van Ian Buruma beschrijft bioscoopbezoekers in Londen die vlak na de oorlog de nieuwsberichten zien over de concentratiekampen. Ze vluchten naar buiten omdat ze de beelden niet kunnen verdragen en niet willen zien. Britse soldaten staan hen daar op te wachten om ze terug te sturen omdat ze met eigen ogen moeten zien dat de Duitsers echt tot zoiets in staat waren. Een menselijke reactie van de bioscoopbezoekers maar ook exemplarisch voor het weggijken van het leed van de Joden.

Enige nuancering bij bovenstaande paragraaf is echter wel op zijn plaats. In Groot-Brittannië bestond antisemitisme. Net als in alle andere Europese landen in de jaren dertig en veertig. De Britten hebben echter veel gedaan om Joden onder te brengen in hun land. Het officiële beleid van de regering om terughoudend te zijn ten opzichte van Joodse vluchtelingen en het negeren of miskennen van de Holocaust heeft echter wel invloed gehad op de herdenkingscultuur. In de

¹⁰⁰ Louise London, *Whitehall and the Jews* 270.

¹⁰¹ T.G. Fraser, *The Arab-Israeli Conflict*, (Basingstoke 2004) 27.

¹⁰² Tony Kushner, *The Persistence of Prejudice* 199.

¹⁰³ Tony Kushner, *The Persistence of Prejudice* 199.

laatste paragraaf zal ik beschrijven welke herdenkingsrituelen bij die herdenkingscultuur ontstonden.

Herdenkingsrituelen in Groot-Brittannië vanaf 1945

In 1944 werd de War Memorials Advisory Council door de regering ingesteld om de oprichting van monumenten te coördineren. Zij liet een bevolkingsonderzoek doen waaruit bleek dat de meeste Engelsen parken en tuinen prefereerden boven stenen en beeldhouwde monumenten zodat de overlevenden van de oorlog er troost konden vinden.¹⁰⁴ Er werden echter na de Tweede Wereldoorlog veel minder monumenten opgericht dan na de Eerste Wereldoorlog. Dit had aan de ene kant een praktische reden. Er bestonden al veel monumenten voor de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog. Hier werden simpelweg nieuwe inscripties aan toegevoegd. Deze monumenten waren namelijk ook geschikt om de ‘nieuwe’ doden te herdenken.¹⁰⁵ Maar er zijn ook andere redenen te noemen voor het lage aantal monumenten dat herinnerde aan de Tweede Wereldoorlog. Mark Connelly zegt bijvoorbeeld in zijn boek over herdenkingsrituelen dat het grotere aantal burgerslachtoffers het klassieke beeld van een ‘puur’ oorlogsmonument, opgericht voor de mannen die ver weg van huis op het slagveld stierven, verstoorde.¹⁰⁶ Hier was het principe van de People’s War weer van invloed. Waar de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog een romantische en spirituele connotatie had door de offers die de heldhaftige militairen hadden gebracht voor hun vaderland, was de Tweede Wereldoorlog een oorlog van alle mensen. Een strijd van burgers en militairen voor een vreedzaam Europa. En die strijd werd niet afgesloten met een duidelijk verdrag, maar zou een langzaam proces worden. De Britten worstelden met de manier waarop ze hier vorm aan moesten geven in hun herdenkingsrituelen.¹⁰⁷

Ook Adrian Gregory, een Britse historicus die voornamelijk schreef over de herdenkingscultuur na de Eerste Wereldoorlog ziet hierin ook een belangrijk verschil:

“The less extreme nature of the separation of front and home and the ‘myth’ of the people’s war with its stress on civilian sacrifice, characterize the principal contextual differences between the First and the Second World War.”¹⁰⁸

¹⁰⁴ P. Longworth, *The unending vigil*, (London 1985) 183.

¹⁰⁵ Mark Connelly, *The Great War. Memory and Ritual*, (Suffolk 2002) 231.

¹⁰⁶ Mark Connelly, *The Great War* 231.

¹⁰⁷ Mark Connelly, *The Great War* 232.

¹⁰⁸ Adrian Gregory, *Silence of Memory. Armistice Day, 1919-1946* (Londen 1994) 214.

11 november viel in 1945 op een zondag en op die dag werden, zoals voor de Tweede Wereldoorlog gebruikelijk was, de doden herdacht.¹⁰⁹ Die dag hield James Chuter-Ede, de minister van Binnenlandse Zaken, een toespraak bij een herdenking in Epsom waarin hij zei dat hij verwachtte dat het de laatste keer was dat ze in November herdachten.¹¹⁰ Zijn voorspelling klopte. Vanaf mei 1945 was namelijk al een discussie gaande over de datum van de herdenking. De kerken en de British Legion, de belangenbehartiger voor oorlogsveteranen, waren de belangrijkste spelers in het geheel. Ze waren het er in ieder geval snel over eens dat er niet twee data moesten komen, omdat anders het risico bestond dat de aandacht en energie oneerlijk verdeeld zou worden.¹¹¹ Maar de Bisschop van Winchester vond dat, tenzij er nog iets ingrijpends ging gebeuren in November (op het moment van de discussie was de Tweede Wereldoorlog in Azië nog aan de gang), het niet te verantwoorden was om de herdenking zomaar te incorporeren in de herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Hij stelde samen met de andere bisschoppen en de British Legion voor om een dag in de zomer te kiezen.¹¹² Interessant detail is dat de regering graag een datum wilde waarop ook Verenigde Staten haar oorlogsslachtoffers zou herdenken. Zij suggereerden de datum van het tekenen van het Atlantische Verdrag in Potsdam.¹¹³ Aangezien 11 november 1945 naderde werd door Chuter-Ede besloten dat jaar op 11 november te herdenken, maar een andere dag te kiezen voor de toekomst. Maar bij het bespreken van andere data werd de discussie alleen maar heviger. 6 juni (D-Day) was niet geschikt omdat het dan alleen om de Europese oorlog zou gaan, 2 september (overgave Japan) werd door de Britten niet gevoeld als een historische dag. En zo kwam toch weer 11 november terug op de agenda.¹¹⁴ Na 11 november 1945 ging de discussie door. Inmiddels was de delegatie van de bisschoppen van mening veranderd. Zij zagen 11 november meer als een ‘dag van de ziel, in plaats van een historische traditie’.¹¹⁵ Ook de regering was van mening dat herdacht moest worden op 11 november en de British Legion stemde daarmee in. Op 19 juni 1946 verklaarde minister-president Attlee dat de zondag het dichtst bij 11 november zou worden behouden als herdenkingsdag voor de slachtoffers van beide wereldoorlogen.¹¹⁶

Hoewel de datum hetzelfde bleef, kreeg Remembrance Sunday wel een ander karakter. Het is zeer opmerkelijk dat juist na 1945 de herdenking veel meer werd gericht op veteranen dan voor

¹⁰⁹ Adrian Gregory, *Silence of Memory* 233.

¹¹⁰ Geciteerd in: Adrian Gregory, *Silence of Memory* 219.

¹¹¹ Adrian Gregory, *Silence of Memory* 216.

¹¹² Adrian Gregory, *Silence of Memory* 216.

¹¹³ Adrian Gregory, *Silence of Memory* 217.

¹¹⁴ Adrian Gregory, *Silence of Memory* 218.

¹¹⁵ Adrian Gregory, *Silence of Memory* 220.

¹¹⁶ Adrian Gregory, *Silence of Memory* 221.

de Tweede Wereldoorlog, zowel op nationaal als op lokaal niveau, terwijl juist tijdens de Tweede Wereldoorlog veel meer burgerslachtoffers vielen. Adrian Gregory noemt hier een interessante verklaring voor. Juist omdat de Eerste Wereldoorlog zich op afstand afspeelde en de strijd alleen werd ervaren aan het front, moest Remembrance Day (toen nog Armistice Day) de kloof tussen de thuisblijvers en de het front verkleinen zodat het alsnog een nationale herinnering werd. Daarom werd bijvoorbeeld veel gefocust op de rol van de vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog en het verdriet dat zij hadden na het verlies van hun geliefden. Na de Tweede Wereldoorlog was het niet nodig om de kloof tussen burgers en militairen kleiner te maken, omdat de People's War Myth, die zijn oorsprong vond in het ervaren van de Blitz, al genoeg had gedaan om een nationaal gevoel te creëren. Volgens Gregory was de 'economy of sacrifice' genoeg gebalanceerd zodat voortaan op 11 november de veteranen centraal zouden staan.¹¹⁷ Daarnaast stelt Gregory dat Remembrance Sunday vanaf 1946 nooit meer dezelfde emotionele lading heeft gehad als voor de Tweede Wereldoorlog. Volgens hem werden de idealen die tot 1939 hoorden bij de twee minuten stilte niet meer gedeeld.¹¹⁸ De gevoelens van traditioneel patriotisme en vreedzaam idealisme maakten plaats voor twee minuten stilte die een vertroebelde betekenis kregen. Aan de ene kant de stilte van Auschwitz en Hiroshima aan de andere kant de stilte uit respect voor de veteranen.

De ontwikkelingen van de Britse herdenkingscultuur tussen 1945-1961 zoals in dit hoofdstuk beschreven lijken vooral gebaseerd op de nationale oorlogservaring en de geschiedenis van het herdenken van de Eerste Wereldoorlog. Echter, als we kijken naar de manier waarop de heersende opvattingen, handelwijzen en materiële uitingen werden vormgegeven denk ik dat er interessante overeenkomsten te vinden zijn met de ontwikkeling van de herdenkingscultuur in Nederland in dezelfde periode. In het volgende hoofdstuk zal ik deze vergelijkingen uiteen zetten en bepleiten waarom het zo belangrijk is om ook herdenkingsculturen in internationaal perspectief te bestuderen.

¹¹⁷ Adrian Gregory, *Silence of Memory* 215.

¹¹⁸ Adrian Gregory, *Silence of Memory* 222.

Hoofdstuk 3: Vergelijking tussen de Nederlandse en Britse herdenkingscultuur tussen 1945 en 1961

In de vorige twee hoofdstukken is uiteengezet hoe in Nederland en Groot-Brittannië de herdenkingscultuur tussen 1945 en 1965 ontwikkelde. Ogenscheinlijk hebben deze ontwikkelingen plaatsgevonden binnen een nationaal kader. De nationale oorlogservaringen lijken bepalend geweest voor de manier waarop de herdenkingscultuur in Nederland en Groot-Brittannië zich heeft ontwikkeld. De rol van Groot-Brittannië als de bevrijder van de West-Europa verschilt sterk van de rol van Nederland dat snel capituleerde en voor het grootste deel werd gezuiverd van de Joodse bevolking. Toch zijn in beide herdenkingsculturen tussen 1945 en 1961 ook elementen te vinden die gelijkenissen vertonen. In dit hoofdstuk worden overeenkomstige elementen van beide herdenkingsculturen besproken. Ten eerste is in beide landen na de oorlog sprake van mythevorming. In Nederland was dit de verzetsmythe en in Groot-Brittannië de People's War Myth. Daarnaast was in beide landen sprake van een stilzwijgen rondom de vervolging van de Joden. De manier waarop in beide landen de herinnering aan de oorlog werd ingezet om de nationale identiteit te versterken en zo de wederopbouw te ondersteunen is ook een overeenkomstig element. Ten slotte zal ik ingaan op de manier waarop de herdenkingscultuur werd vormgegeven in rituelen en monumenten. Ook in de manier waarop met dit materieel erfgoed werd omgegaan zijn overeenkomsten te ontdekken. Door deze elementen van de herdenkingscultuur te bespreken en te analyseren hoop ik een antwoord te kunnen geven op de vraag of herdenkingsculturen ook buiten nationale kaders bestudeerd kunnen worden en of deze comparatieve methode nieuwe inzichten oplevert.

3.1 Collectieve herinnering en nationale identiteit

Voordat we een vergelijking kunnen maken tussen de ontwikkeling van beide herdenkingsculturen is het nodig om een algemener theoretisch kader te schetsen waarbinnen de vergelijking gemaakt kan worden. Herdenken en herinneren zijn namelijk onderzoeksgebieden waar verschillende wetenschappelijke disciplines bij komen kijken. De ontwikkeling van een herdenkingscultuur kan vanuit een historisch, sociaalwetenschappelijk, antropologisch, psychologisch, juridisch en politicologisch perspectief worden bekeken. In dit hoofdstuk zal ik mij vooral richten op de historische component maar zal ik ook zeker gebruik maken van theorieën van invloedrijke sociale wetenschappers.

De grondlegger van de gedachte dat herinnering niet alleen beperkt blijft tot het individu maar zich ook manifesteert in grotere groepen en samenlevingen is de Franse sociale wetenschapper

Maurice Halbwachs. Hij introduceerde het begrip ‘collectief geheugen’ waarmee hij aangeeft dat een samenleving, of kleinere groepen binnen die samenleving, hun eigen geschiedenis construeren. De manier waarop wij aankijken tegen onze geschiedenis is een subjectieve selectie van het gehele verleden.¹¹⁹ En die subjectieve selectie wordt gevormd door de actuele politieke en sociale situatie waarin de samenleving op dat moment verkeert:

‘... de herinnering is in grote mate een reconstructie van het verleden op basis van gegevens die aan het heden zijn ontleend en waarvan de waarneming op haar beurt door de vroegere reconstructies en herinneringen werden beïnvloed.’¹²⁰

Deze theorie van Halbwachs is belangrijk voor het onderbouwen van de hypothese die in deze scriptie centraal staat, namelijk dat er elementen zijn in de ontwikkeling van een herdenkingscultuur die niet verbonden zijn aan de nationale oorlogservaring maar aan de maatschappelijke ontwikkelingen in een land of een werelddeel. Passen we de theorie van Halbwachs toe op de ontwikkeling van de herdenkingscultuur na de Tweede Wereldoorlog dan kunnen we dus zeggen dat hij bepleit dat de manier waarop men toen terugkeek op de periode 1939-1945 gevormd werd door de naoorlogse maatschappelijke situatie en niet zozeer door de gebeurtenissen in de oorlog zelf. Dus hoewel Nederland en Groot-Brittannië een zeer verschillende erfenis overhielden aan de oorlog kon hun perceptie van die oorlog wel gelijkenissen vertonen omdat de naoorlogse politieke, sociale en economische situatie in beide landen veel overeenkomsten vertoonden. Later in het hoofdstuk zal ik dit nader toelichten.

Naast Halbwachs is ook de Britse historicus Eric Hobsbawm een belangrijke bron voor mijn onderzoek. In zijn invloedrijke standaardwerk *The Invention of Tradition* stelt hij dat vanaf het einde van de negentiende eeuw steeds meer ‘tradities’ werden ‘uitgevonden’ die een referentie hadden naar het verleden maar nog niet bestonden in het verleden. Net als Halbwachs zegt Hobsbawm dat die tradities constructies van het heden zijn, die het verleden en het heden een nieuw belang en gewicht geven.¹²¹ De tradities waar Hobsbawm over schrijft zijn zeer divers. Hij beschrijft de opkomst van studentenverenigingen maar ook de rituelen bij sportbeoefening. Zelf zegt hij over de verschillende verschijningsvormen van tradities:

‘The term ‘invented tradition’ is used in a broad, but not imprecise sense. It includes both ‘traditions’ actually invented, constructed and formally instituted and those emerging in a

¹¹⁹ Mark Elchardus (red.), *Maurice Halbwachs, het collectief geheugen* (Amersfoort, 1991) 22.

¹²⁰ Mark Elchardus, *Maurice Halbwachs* 24.

¹²¹ Eric Hobsbawm en Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) 1.

less easily traceable manner within a brief and dateable period – a matter of a few years perhaps – and establishing themselves with great rapidity.’¹²²

De verschillende soorten tradities die Hobsbawn beschrijft hebben allemaal gemeen dat ze bijdragen aan een gevoel van identiteit en gemeenschapszin. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat juist in de late negentiende eeuw deze tendens zichtbaar werd omdat toen het nationalisme en de zoektocht naar nationale identiteit in Europa de boventoon voerde. Hoewel Hobsbawn niet schrijft over herdenkingen, als een vorm van traditie behoren die er volgens zijn definitie wel degelijk toe. Eigenlijk zijn herdenkingen een exemplarisch voorbeeld van ‘invented traditions’. Het zijn sterk geritualiseerde en geïnstitutionaliseerde ceremonies en handelingen die het gevoel van nationale eenheid versterken. Maar de herdenkingen zijn ook steeds aan verandering onderhevig en worden beïnvloed door de periode waarin ze plaatsvinden. Hobsbawn wijdt in zijn boek een hoofdstuk aan de ‘tradities’ van de Britse monarchie tot 1977. Hij stelt dat de tradities van het Britse koningshuis uitermate belangrijk waren voor het herstel van Groot-Brittannië na de Tweede Wereldoorlog. Toen het grote Britse Rijk in de jaren na de oorlog haar koloniën moest opgeven was de monarchie een ‘powerful palliative’ voor het verlies van de wereldhegemonie.¹²³ De koninklijke rituelen rondom de herdenking op 11 november zijn hier naar mijn mening ook een goed voorbeeld van. Hobsbawn constateert dat de tradities in Groot-Brittannië na de Tweede Wereldoorlog veel belangrijker waren dan na de Eerste Wereldoorlog juist omdat aan hun wereldmacht een einde kwam ondanks het feit dat ze Europa hadden bevrijd van de nazi’s. Men moest op zoek naar een nieuwe identiteit in een veranderende wereld.¹²⁴ En ze waren niet de enige. Ook Nederland werd geconfronteerd met het einde van het koloniale tijdperk en moest op zoek naar een nieuw nationaal verhaal zonder Nederlands-Indië. De ‘invented tradition’ van de herdenkingen boden toen houvast.

Hobsbawn is belangrijk voor mijn onderzoek omdat hij het uitvinden van tradities in een Europees en zelfs mondiaal kader plaatst. Hij signaleert dat ontwikkelingen van overeenkomstige tradities plaatsvinden onder verschillende omstandigheden maar met een overeenkomstig doel, namelijk het bevestigen van de natiestaat. De overeenkomstige elementen in de herdenkingsculturen van Nederland en Groot-Brittannië kunnen dus beschouwd worden als ‘invented traditions’ die in dezelfde periode ontstonden. Een periode waarin een sterk gemeenschapsgevoel meer dan ooit nodig was om de landen weer op te bouwen. Ook onderbouwt de theorie van Hobsbawn mijn argument dat herdenkingsculturen niet alleen

¹²² Hobsbawn, *The Invention of Tradition* 1.

¹²³ Hobsbawn, *The Invention of Tradition* 157.

¹²⁴ Hobsbawn, *The Invention of Tradition* 157.

ontstaan uit een specifieke geschiedenis, maar dat groepen die herdenken de geschiedenis reconstrueren voor hun eigen belang op dat moment. Hobsbawn richt zich daarbij op de nationale politieke elite, terwijl dit naar mijn mening ook kan gelden voor kleinere, maar desondanks zeer invloedrijke, groepen zoals het voormalig verzet. Jay Winter, een historicus die zich heeft gespecialiseerd in de geschiedenis van de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog, plaats een soortgelijke kanttekening bij de theorie van Hobsbawn. Ook hij constateert dat Hobsbawn een te grote rol aan de staat toedicht als het gaat om het ontwikkelen van een herdenkingscultuur. Hij pleit ervoor om de ontwikkeling van een herdenkingscultuur veel meer te beschouwen als een constructie die wordt gevormd van onderop:

‘By contrast, they call for a small-scale bottom-up approach that shifts attention away from the state to consider agents of remembrance operating at the level of families, communities and local organizations. Coming from the bottom up, the impetus for these groups is the emotional need to express their individual grief. They are driven by a personal search for closure and meaning.’¹²⁵

Winter vindt dat Hobsbawn overschat hoe ver de invloed van de politieke elite reikt als het gaat om herdenkingstradities. Uiteindelijk gaan mensen, individuen en sociale groepen, niet herdenken omdat de staat of een organisatie ze dat opdraagt maar omdat ze de hun emoties en gedachten willen uiten of een plaats willen geven.¹²⁶ Zoals wel vaker ligt wat mij betreft de waarheid in het midden. Inderdaad zien we dat zowel in Groot-Brittannië als in Nederland mensen juist onafhankelijk van de staat hun tradities ‘uitvonden’, zoals Jan Drop en Fabian Ware dat deden. Tegelijkertijd zien we dat die personen of groepen zich bewust of onbewust conformeren aan een nationaal verhaal. De handelingen en materiële uitingen van die groepen construeren een verleden zoals de politieke elite die ook graag gereconstrueerd ziet. Na de bestudering van twee landen kan ik concluderen dat een herdenkingscultuur zich zowel top-down als bottom-up ontwikkelt. En in de periode 1945-1961 valt het op dat in beide landen snel consensus wordt bereikt over de manier waarop de Tweede Wereldoorlog een plek krijgt in de collectieve herinnering. Waar in latere periodes verhitte discussies ontstaan over de manier waarop herdacht wordt of welke slachtoffers worden herdacht, is dat in de eerste vijftien jaar na de oorlog nog allerm minst aan de orde. In beide landen wordt de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in die

¹²⁵ Martin Evans (2006): *Memories, Monuments, Histories: The Re-thinking of the Second World War since 1989*, in: *National Identities*, 8:4, 317-348, 325.

¹²⁶ Martin Evans, *Memories, Monuments, Histories*, 325.

periode gekenmerkt door mythevorming. Deze mythes waren in beide landen zo hardnekkig dat het de collectieve herinnering lange tijd bepaalde.

3.2 De oorlogsmythe

In de vorige hoofdstukken hebben we gezien hoe in zowel Nederland als Groot-Brittannië na de Tweede Wereldoorlog een oorlogsmythe ontstond. In Nederland was dat de mythe dat het grootste deel van Nederland in het verzet had gezeten. In Groot-Brittannië was het het fenomeen dat wordt omschreven als de People's War Myth. Het is geen toeval dat in beide landen een geïdealiseerd verhaal over de ervaringen in de Tweede Wereldoorlog werd verteld. Mythevorming is een veelvoorkomend verschijnsel na traumatische gebeurtenissen als oorlog. Volgens Jeffrey K. Olick, een socioloog en historicus en specialist op het gebied van collectieve herinnering, is het bijna onmogelijk dat dit niet gebeurt. Hij stelt dat we niet alleen in een maatschappij leven die opgebouwd is uit organisaties, maar ook opgebouwd is uit verhalen: een 'society of narratives'.¹²⁷ Deze maatschappelijke verhalen hebben doorgaans de functie de nationale identiteit te bevestigen en actuele programma's van de overheid te legitimeren. Overleveringen uit de geschiedenis worden doorverteld als heldenverhalen. Maar wat als niet teruggegrepen kan worden op een probleemloos verleden? Wat gebeurt er als een wereldwijde oorlog de geschiedenissen van vele naties en burgers beïnvloedt? Deze verwoestende periode wil men graag zo snel mogelijk vergeten. Want, zoals Olick zegt, alle naties hebben wel aspecten van een oorlog die ze liever niet erkennen, omdat het een negatieve invloed heeft op de gemeenschappelijke nationale identiteit.¹²⁸ Maar helaas is het niet mogelijk om de gebeurtenissen uit het collectieve geheugen te wissen. Daarom ontstaan in de na-oorlogse jaren vaak mythes over de oorlog. Een verhaal met elementen die gebaseerd zijn op de waarheid, maar waarvan de gunstige aspecten zijn uitvergroot. Hiermee wordt de 'ware geschiedenis' geweld aangedaan. Olick omschrijft mythes als volgt: '...the rise of (...) a new framework for confronting past misdeeds: (...) the politics of regret'.¹²⁹ Het is geen toeval dat Olick hier het woord "politiek" gebruikt, want hoewel het volgens hem onmogelijk is om gebeurtenissen uit het collectieve geheugen te wissen is de overheid wel in staat om bewust het nationale geheugen te sturen. Machtige instituten hechten meer waarde aan bepaalde historische gebeurtenissen en verhalen en zullen er alles aan doen om langs die lijnen de burgers te laten herdenken en herinneren. Volgens Olick moeten we die macht van de overheden niet onderschatten, hoewel het volledig los staat van de individuele herinneringen van burgers.¹³⁰ Ook in Nederland is na de Tweede Wereldoorlog duidelijk de rol van de overheid bij het

¹²⁷ Jeffrey K. Olick, *Politics of Regret. On Collective Memory and Historical Responsibility* (New York 2007) 4.

¹²⁸ Jeffrey K. Olick, *Politics of Regret* 5.

¹²⁹ Jeffrey K. Olick, *Politics of Regret* 14.

¹³⁰ Jeffrey K. Olick, *Politics of Regret* 29.

versterken van de verzetsmythe terug te zien. In het eerste hoofdstuk zijn de toespraak van minister-president Schermerhorn en de herdenking van de Februaristaking daar voorbeelden van. Ook de aanwezigheid van koningin Wilhelmina bij de herdenking van verzetsstrijdster Hannie Schaft draagt bij aan dit beeld. Het is moeilijk aan de indruk te ontsnappen dat deze handelingen van de overheid in de eerste vijftien jaar na de oorlog geen toevalligheden zijn. Dit zijn bewuste keuzes voor een specifiek nationaal (helden)verhaal. En in Groot-Brittannië zien we precies dezelfde tendens. Hoewel de machthebbers niet krampachtig naar een heldenverhaal hoefden te zoeken, ze hadden immers het nazisme teruggedrongen en overwonnen, waren ook voor de Britten de verliezen aanzienlijk. Ze verloren niet alleen een groot aantal burgers en militairen, maar ook hun overzees rijk. Het werd na de oorlog pijnlijk duidelijk dat de wereldheerschappij door de Amerikanen was overgenomen. Dit werd nog eens benadrukt door het uitbreken van de Koude Oorlog. Ook op economisch gebied kreeg Groot-Brittannië grote klappen te verduren, honger was geen uitzondering en de pond stond historisch laag.¹³¹ De overheid speelde dus actief een rol bij het sturen van de People's War Myth. Op die manier werd het heldhaftig standhouden tijdens de Blitz en de Battle of Britain het nationale verhaal dat herdacht en herinnerd werd. Het leed van burgers werd tijdens Remembrance Day bewust buiten beschouwing gelaten. De jaren die we in de vorige hoofdstukken hebben besproken, 1945-1960, zijn volgens Olick exemplarisch voor mythevorming: 'It is a long-standing commonplace of political commentary and contemporary historiography that the 1950s was a period of avoidance and denial of the past.'¹³² In de eerste vijftien jaar na de oorlog werd dit in zowel Nederland en Groot-Brittannië pijnlijk duidelijk door het stilzwijgen van de massale vervolging van Joden, Roma en Sinti en de omgang met de terugkerende of gevluchte slachtoffers. In beide landen werd gefocust op wederopbouw en een vredige toekomst in plaats van te reflecteren op het duistere verleden. Ook dit is volgens Olick een bekend en universeel verschijnsel: 'When the past makes one look bad – and thus restricts one's present possibilities- one emphasizes the present or the future.'¹³³

Om te benadrukken dat het ontstaan van een heldenmythe na de Tweede Wereldoorlog een universeel verschijnsel is, staan we ook nog even stil bij twee andere landen met weer een heel andere oorlogservaring. Zo was Frankrijk tijdens de oorlog verdeeld in bezet gebied (het noordwesten) en het pro-nazistische Vichy-regime (het zuidoosten). Een groot deel van de fransen (politici, ambtenaren, kunstenaars, schrijvers) moesten zich dus na de oorlog

¹³¹ Gavin Schaffer, 'Een angstvallig gekoesterde overwinning. De herdenking van de oorlog in Groot-Brittannië sinds 1945' in: Frank van Vree & Rob van der Laarse (eds.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*. (Amsterdam 2009) 249.

¹³² Jeffrey K. Olick, *Politics of Regret* 46.

¹³³ Jeffrey K. Olick, *Politics of Regret* 46.

verantwoorden voor hun steun aan de collaborateurs. In Frankrijk is weinig verzet geweest. Toch werd generaal De Gaulle binnengehaald als de belichaming van de Franse rechtschapenheid. Hoewel De Gaulle tijdens de oorlog niet uitzonderlijk populair was werd hij nu gezien als het nationale gezicht van het verzet en al snel ontstond daardoor ook in Frankrijk een heldenmythe over massaal verzet onder leiding van De Gaulle.¹³⁴ En zelfs in Duitsland, waar gevoelens van verlies, teleurstelling en schaamte de boventoon voerden, kwam op kleine schaal ook een verzetsmythe naar boven. In Oost-Duitsland, waar de Russen vanaf 1945 de dienst uitmaakten, werd een heldenmythe verzonnen van de antifascisten die daar zogenaamd in opstand waren gekomen tegen de nazi's. Dit werd natuurlijk versterkt door het communistische bewind dat er werd gevoerd.¹³⁵

Hoewel verschillende landen dus een heel verschillende oorlogservaring hebben gehad zien we dus in meerdere gevallen terug dat er een mythe wordt gecreëerd rondom die oorlog. In het geval van Nederland en Groot-Brittannië zien we dat beide landen weer moesten worden opgebouwd, zowel moreel als economisch. Maar een stevige nationale identiteit bouw je niet op pessimisme. Overheden en burgers proberen in beide gevallen de geschiedenis, maar vooral het heden en de toekomst een nieuwe betekenis te geven. In die nieuwe betekenis is in de periode 1945-1960 nog geen plaats voor de zwarte bladzijden uit de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. De heldenmythes bepalen de collectieve herinnering in beide landen.

3.3 Jodenvervolging in herdenkingscultuur

Een van de belangrijkste en meest beeldbepalende aspecten van de Tweede Wereldoorlog, de Jodenvervolging, was geen onderdeel van de nationale herdenkingsculturen die in Groot-Brittannië en Nederland ontstonden. In Nederland kwam daar pas in de jaren zeventig verandering in, toen kwam de Holocaust in het centrum van onze herdenkingscultuur te staan. In Groot-Brittannië duurde het nog langer, begin jaren tachtig werden daar de eerste voorzieningen getroffen voor slachtoffers van de vervolging. Vanaf 1983 werd in Hyde Park een jaarlijkse ceremonie gehouden om de Joodse slachtoffers te herdenken.

Om een vergelijking te kunnen maken tussen de herdenkingsculturen van beide landen is het ook belangrijk om stil te staan bij de plaats die de Jodenvervolging heeft ingenomen in die herdenkingscultuur. En kunnen we door die vergelijking zeggen dat bepaalde elementen van een herdenkingscultuur universeel zijn? Het ligt voor de hand om te betogen dat het onzinnig is om de herinnering aan de Jodenvervolging in beide landen te vergelijken. In Nederland werd immers

¹³⁴ Ian Buruma, 1945 183-184.

¹³⁵ Ian Buruma, 1945 184.

circa 75 % van de Joodse bevolking gedeporteerd en vermoord, een hele gemeenschap werd uitgeroeid. Vanuit Groot-Brittannië werden geen Joden gedeporteerd en bleef de Joodse gemeenschap grotendeels in stand. De ervaringen van beide landen liggen zo ver uiteen dat het logisch is dat de plaats van de Holocaust in de nationale herdenkingscultuur enorm verschilt. Toch is dat niet automatisch het geval, betoogt ook Ido de Haan:

‘De ervaringen met de vervolging van de Joden verschilden per land en per gebied, zowel voor Joden als voor niet-Joden. Daarom ligt de veronderstelling voor de hand dat ook de herinneringen aan de Jodenvervolging nationale verschillen te zien geven. Maar een nadere blik leert dat hier geen sprake is van een rechtlijnige relatie tussen ervaring en herinnering.’¹³⁶

De Haan pleit daarom ook voor een zorgvuldige vergelijking tussen verschillende landen om de contexten bloot te leggen waarin de herinnering aan de Jodenvervolging vorm heeft gekregen. Hij verbindt echter een ander doel aan deze vergelijking. De Haan schrijft namelijk dat hoewel de ervaring met de vervolging van Joden overeen kan komen tussen landen, de herinnering eraan heel verschillend kan zijn door de nationale context waarin die herinnering is ontstaan. Hoewel die theorie overtuigend door De Haan wordt bewezen door een korte vergelijking tussen landen, kan de vergelijking ook omgedraaid worden. Juist landen die niet een zelfde ervaring hadden met de Jodenvervolging kunnen die vervolging wel op een zelfde manier hebben ingebed in hun herinneringscultuur. De Haan zoekt in dit geval juist naar verschillen, naar de grote diversiteit die er ontegenzeggelijk ook is. Ik richt me vooral op mogelijke overeenkomsten tussen de herinnering aan de Jodenvervolging.

Zowel in Nederland als in Groot-Brittannië zien we dat in de eerste vijftien jaar na de oorlog de herinnering aan de Jodenvervolging nog geen centrale plaats heeft ingenomen. In de eerste twee hoofdstukken hebben we gezien dat hier verschillende verklaringen voor zijn. In eerste instantie was het voor velen onvoorstelbaar wat de nazi's hadden uitgevoerd in de concentratie- en vernietigingskampen. Er werd zelfs gedacht dat de gruwelijke beelden uit de kampen Sovjet-propaganda was. In beide landen wordt daarom eind jaren veertig vooral weggekeken. De voorbeelden van de Londense bioscopen waaruit mensen weglopen omdat ze de journaalbeelden uit Duitsland en Polen niet aankunnen, zijn exemplarisch. Maar ook als wel langzaam doordringt dat de Duitsers daadwerkelijk miljoenen mensen hebben vermoord, is in beide landen geen sprake van een omslag in de herinneringscultuur. Integendeel, de terugkomst van de weinigen die de kampen overleven en de vluchtelingenstroom die op gang komt wordt in Nederland en

¹³⁶ Ido de Haan, *Na de ondergang* 190.

Groot-Brittannië met argusogen bekeken. Nederland moest weer worden opgebouwd en het heldhaftige verzetsverhaal moest daarbij helpen. Maar de terugkerende Joden legden, zonder iets te zeggen, pijnlijk bloot dat Nederlanders hadden gefaald in het beschermen van hun landgenoten. Er waren zelfs Joden die ontdekten dat hun burens delen van de huisraad hadden overgenomen in de gedachte dat de rechtmatige eigenaars niet meer terug zouden komen. De term *bemariërs* komt er vandaan.

Ook in Groot-Brittannië werden de Joodse vluchtelingen niet met open armen ontvangen en zelfs actief geweerd. Terwijl *displaced persons*, waaronder vermoedelijk oorlogsmisdadigers uit Oost-Europa, het tekort aan arbeidskrachten moesten opvullen. In hoofdstuk twee is al aandacht besteed aan de Britse historicus Tony Kushner, die een standaardwerk over Groot-Brittannië en het latent aanwezige antisemitisme en de reactie op de Holocaust heeft geschreven. Hij schrijft dat door het Britse zelfbeeld dat ze een goede oorlog hadden uitgevochten en gewonnen, geen ruimte was voor enige zelfreflectie op de omgang met Joodse vluchtelingen. Hij zegt zelfs dat de barrières voor het onderkennen en begrijpen van de Holocaust in Groot-Brittannië net zo groot waren als die voor landen in Oost-Europa en de landen die bezet waren geweest door de nazi's.¹³⁷ Een belangrijke conclusie voor het onderbouwen van de hypothese in deze scriptie omdat hij daarmee impliceert dat het niet uitmaakt voor de herinnering aan Holocaust en de invloed daarvan op de herdenkingscultuur, of een land zelf de Jodenvervolgung heeft meegemaakt. In zijn boek *The Holocaust and the Liberal Imagination* diept Kushner dit idee verder uit. Hij onderzoekt in zijn boek hoe de reacties waren in westerse democratieën op de Holocaust en hoe het mogelijk was dat er tijdens en vlak na de oorlog nauwelijks aandacht voor was. Hij concludeert dat de Holocaust niet alleen onderdeel is van de Duitse, Joodse of continentale geschiedenis maar dat het ook een, vaak weggestopt, onderdeel is van de geschiedenis van landen die niet direct betrokken waren bij de Jodenvervolgung, zoals Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Zijn theorie is dat het liberale gedachtegoed ervoor zorgde dat men juist geen specifieke slachtoffergroepen wilde benoemen en erkennen. Door deze liberale waarden, die ervan uitgaan dat mensen niet in te delen zijn in rassen en groepen, negeerden de regeringen het feit dat de nazi's zich met hun concentratie- en vernietigingskampen specifiek op de Joden richtten. De term *liberal imagination* is dus eigenlijk een aanklacht tegen het rooskleurige wereldbeeld van vele westerse landen waarin zoiets als de Jodenvervolgung nooit kon gebeuren.¹³⁸ En ook na de oorlog

¹³⁷ Martin Evans (2006): *Memories, Monuments, Histories: The Re-thinking of the Second World War since 1989*, National Identities, 8:4, 317-348, 335.

¹³⁸ Tony Kushner, *The Holocaust and the liberal imagination: A social and cultural history* (Oxford 1994) 138.

hebben deze liberale waarden de herinnerings- en herdenkingscultuur volgens Kushner sterk beïnvloed. Nederland wordt in het boek van Kushner niet besproken, maar zijn theorie is zeker ook toepasbaar op Nederland. Zoals in het eerste hoofdstuk is beschreven was een van de oorzaken voor het stilzwijgen van de Jodenvervolging dat de Nederlanders er gewoonweg met hun verstand niet bij konden dat zoiets werkelijk was gebeurd. Maar het was volgens historica Dienne Hondius, net als in Groot-Brittannië, ook bewust beleid van de regering om geen onderscheid te maken tussen de slachtoffergroepen. Terugkerende Joden werden bijvoorbeeld bij de grensovergangen nergens aangeduid als Joods, zo blijkt uit archiefonderzoek van Hondius. Vanaf het begin van de oorlog tot na de bevrijding in 1945 ziet de regering geen prioriteit in hulpverlening aan Joodse slachtoffers:

“Deze onzichtbaarheid van problemen heeft alles te maken met het door de Nederlandse regering in Londen, de Repatriëeringsdienst en Militair Gezag geformuleerde en consequent gehandhaafde uitgangspunt, de joden [sic] Nederlanders zijn net als alle andere Nederlanders.”¹³⁹

Een vergelijking met het beleid in Groot-Brittannië, uitvoerig beschreven door Kushner, is snel gemaakt. Je zou dus kunnen concluderen dat het liberalisme in beide landen een belangrijke invloed heeft gehad op de manier waarop de herinnering aan de Jodenvervolging een plaats heeft gekregen in de herdenkingscultuur in de eerste vijftien jaar na de oorlog. Of beter gezegd, het liberalisme heeft er in beide landen voor gezorgd dat het specifieke Joodse leed pas laat werd onderkend. Hier moet wel een belangrijke kanttekening bij geplaatst worden. Want hoewel het boek van Kushner nog steeds gezien wordt als een belangrijk standaardwerk, legt hij in zijn boek niet duidelijk uit wat hij nou precies bedoelt met ‘liberalisme’. Hij omschrijft het ook vaak als democratie of als egalitarisme. Het blijft een erg brede theorie, die dus algemeen toepasbaar is en daarmee zijn zeggingskracht enigszins verliest. Maar het blijft een interessant gegeven dat ook hier de situatie in Nederland en Groot-Brittannië vergelijkbaar is.

Een andere theorie die zeer toepasbaar is op de herdenkingsculturen in beide landen is die van geschiedfilosofe Aleida Assmann. Zij onderscheidt twee vormen van slachtofferschap, *sacrificium* en *victima*, oftewel actieve en passieve slachtoffers.¹⁴⁰ De actieve slachtoffers hebben zichzelf doelbewust opgeofferd voor de goede zaak, hun dood is niet tevergeefs geweest. Het offer dat deze helden brachten is goed in te passen in het collectieve herinnering. Dat gebeurt in

¹³⁹ Dienne Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1998).

¹⁴⁰ Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006) 73-74.

zingevende verhalen over overwinning en verlies.¹⁴¹ Zoals dat bij de heldhaftige Britse militairen en het Nederlandse verzet het geval was. De passieve slachtoffers, *victima*, zijn volgens de theorie van Assmann zonder doel gestorven. Zij maken geen deel uit van de heroïsche herinnering maar van de traumatische herinnering, een herinnering die men liever niet heeft. En zowel voor de eigen gemeenschap, de daders als de omstanders die niets deden om het te voorkomen treedt hetzelfde mechanisme in werking; men zwijgt over de passieve slachtoffers waardoor ze geen onderdeel worden van de herdenkingscultuur.¹⁴² Opvallend is dat Ilse Raaijmakers, die onderzoek deed naar de ontwikkeling van de herdenkingscultuur in Nederland, niet alleen de Joden benoemt als passieve slachtoffers. Ook de burgerslachtoffers die vielen bij bijvoorbeeld de bombardementen op Rotterdam en Arnhem kregen in het begin geen plek in het herdenkingsdiscours.¹⁴³ Hetzelfde hebben we gezien bij de burgerslachtoffers die vielen door de bombardementen tijdens de *Blitzkrieg* op Groot-Brittannië. Ook zij werden niet expliciet genoemd tijdens de herdenking op 11 november.

Belangrijk om te vermelden is dat de afgelopen jaren steeds meer gepubliceerd wordt over het stilzwijgen van de Holocaust in de eerste twee decennia na de oorlog. Historici als Cesarani en Pearce wijzen erop dat er misschien ook wel weer een mythe ontstaan is rondom het stilzwijgen. De conclusie dat er zo weinig over gepubliceerd werd kan ook wijzen op het feit dat er gewoon nog geen goede woorden voor waren gevonden maar dat men wel degelijk bewust was van hetgeen er in Duitsland en Polen had plaatsgevonden.¹⁴⁴ Ook Ilse Raaijmakers stelt dat het publiekelijk vergeten of negeren van de zinloze dood van passieve slachtoffers te maken heeft met het grotendeels ontbreken van de taal om deze gruweldaad onder woorden te brengen.¹⁴⁵ Een feit is wel dat het in beide landen tot de jaren zeventig duurde voordat er tijdens de herdenkingen specifiek bij de Jodenvervolging werd stilgestaan en ook plaats was voor de traumatische herinnering. Jeffrey Olick ziet hier ook een patroon in terug dat buiten de landsgrenzen reikt:

‘(...) memory of the Holocaust itself has since 1945 undergone a shift from a ‘progressive’ narrative to a ‘trauma’ narrative (...). In the earlier frame, the Western Allies fought the good war against Nazi evil, triumphed, and were ushering in a new era of liberal prosperity and humanitarianism. By the 1960s however a new narrative regime was

¹⁴¹ Ed Jonker, *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap* (Oratie Universiteit Utrecht, 26 mei 2008) 15-16.

¹⁴² Ed Jonker, *Ordentelijke geschiedenis*, 16.

¹⁴³ Ilse Raaijmakers, *Het ontstaan van 4 mei: over helden, idealen en teleurstellingen* (ongepubliceerd manuscript, ontvangen op 15 oktober 2012) 12.

¹⁴⁴ Andy Pearce, *Holocaust Consciousness in Contemporary Britain* (New York 2014) 11-14.

¹⁴⁵ Ilse Raaijmakers, *Het ontstaan van 4 mei*, 15.

forming. (...) The Holocaust victim was no longer the exception to be marginalized with pity, but the exemplar with which each of us can identify.’¹⁴⁶

Op basis van bovenstaande vergelijking valt de conclusie te trekken dat er zeker argumenten te vinden zijn om mijn hypothese te onderbouwen dat in de eerste vijftien jaar na de oorlog overeenkomstige elementen te ontdekken zijn in de ontwikkeling van de herdenkingsculturen van Nederland en Groot-Brittannië. Zowel de theorie van Kushner over de *liberal imagination* als de twee typen slachtoffers omschreven door Assmann, zijn verklaringen voor het ontbreken van het specifieke herdenken van de traumatische ervaringen van de Holocaust. Juist het analyseren van de plaats van de Jodenvervolging in de beide herdenkingsculturen laat zien dat het zinvol is om het onderzoeksgebied niet te laten bepalen door de grenzen van natiestaten. Het was een fenomeen waar de hele wereld mee te maken kreeg, of men er nou direct bij betrokken was of niet. Het biedt daarom goede aanknopingspunten om op een andere manier naar herdenkingsculturen te kijken en om zo overeenkomstige patronen te ontdekken, zoals ook sociale wetenschappers Daniel Levy en Nathan Sznajder concluderen:

‘We suggest that shared memories of the Holocaust (...) provide the foundations for a new cosmopolitan memory, a memory transcending ethnic and national boundaries. (...) different national memories are subjected to a common patterning. They begin to develop in accord with common rhythms and periodizations. Cosmopolitan memories thus provide a new epistemological vantage point, one that questions the ‘methodological nationalism’ that still prevails in much of the social sciences.’¹⁴⁷

Nu we hebben gekeken naar de overeenkomsten in de mythevorming en de plek van de Jodenvervolging in beide herdenkingsculturen is het ook belangrijk om te onderzoeken of de herdenkingsrituelen in Nederland en Groot-Brittannië na de Tweede Wereldoorlog overeenkomsten vertonen en of het zinvol is daar conclusies aan te verbinden.

3.4 Herdenkingsrituelen in Nederland en Groot-Brittannië

Een herdenkingscultuur moeten we volgens de theorie van Van Ginkel zien als het geheel aan opvattingen, handelwijzen en materiële uitingen rond de herinnering aan en de herdenking van de oorlog. Eerder in dit hoofdstuk zijn vooral de (al dan niet bewuste) opvattingen en

¹⁴⁶ Jeffrey Olick (eds), *The Collective Memory Reader* (Oxford 2011) 31.

¹⁴⁷ Daniel Levy en Natan Sznajder, ‘Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory’ in: *The Collective Memory Reader* (Oxford 2011) 465-467.

handelswijzen van zowel de regering als het volk aan bod gekomen over de manier waarop de herinnering aan en de herdenking van de Tweede Wereldoorlog van 1945 tot 1961 ingevuld moest worden. In het laatste deel van dit hoofdstuk komen ook de materiële uitingen in Groot-Brittannië en Nederland aan bod. De materiële uitingen die ik zal bespreken zijn de herdenkingsrituelen. Een vergelijkende analyse van de rituelen in beide landen is echter een stuk lastiger omdat de basis van de ontwikkeling van die rituelen niet in dezelfde periode ligt en dus een hele andere ontstaansgeschiedenis hebben. Niet alleen is hier dus de verschillende oorlogservaring een complicerende factor, ook de periode waarin de rituelen ontwikkeld zijn verschilt. De herdenkingscultuur in Groot-Brittannië ontstond al tijdens de Eerste Wereldoorlog. Toen al werden er door het hele land spontaan monumenten opgericht voor de gevallen soldaten. Al in 1917 kwam het besef dat het Imperial War Museum moest worden opgericht om artefacten uit de oorlog te verzamelen om de herinnering eraan levend te houden voor toekomstige generaties. In 1919 werd het monument de Cenotaph in Londen onthuld en de eerste officiële herdenking gehouden in aanwezigheid van koning George V. Groot-Brittannië had op dat moment geen vergelijkingsmateriaal uit andere Europese landen waar het op terug kon grijpen om hun eigen herdenkingsrituelen vorm te geven.

Dat gold wel voor Nederland. Toen in 1945 het land bevrijd werd van de Duitse overheersing bestond er nog geen traditie voor het herdenken van oorlogsslachtoffers. Voor het eerst werden monumenten opgericht voor gevallen verzetshelden en werden lokaal de eerste herdenkingen georganiseerd. Nederland kon voor inspiratie wel naar het buitenland kijken en dat zien we ook terug in de rituelen en de monumenten. In vele gevallen werd aan Groot-Brittannië gerefereerd als inspiratiebron.¹⁴⁸ De twee minuten stilte werden overgenomen van de Britse Remembrance Day¹⁴⁹, het leggen van kransen was een gebruik dat werd afgekeken van ons buurland. Ook is het niet toevallig dat de melodieën van de Last Post en de Taptoe, die op een trompet geblazen worden voorafgaand aan de twee minuten stilte, zoveel op elkaar lijken en zelfs vaak met elkaar verward worden. Britse militairen namen de melodie van de Taptoe in de 17^e eeuw mee uit Nederland.¹⁵⁰ Ze maakten er een eigen versie van die ze de Last Post noemden en namen die melodie weer mee naar Nederland toen ze herdenkingsceremonies hielden ten tijde van de bevrijding in 1945. In het eerste hoofdstuk is al beschreven dat het ontwerp van het Nationaal Monument op de Dam een zelfde uitstraling moest hebben als de Cenotaph in Londen.

¹⁴⁸ Zie ook: Van Ginkel en Raaijmakers

¹⁴⁹ Nederland herdenkt zijn doden', in: Het Parool, 6 mei 1946, 5

¹⁵⁰ De naam Taptoe is gebaseerd op het commando 'Doe den tap toe!', als in: 'Sluit de biertap!' Dit commando werd vroeger in kazernes gebruikt om duidelijk te maken dat de dag voorbij was. Naar verluud werd het signaal al in de tijd van Prins Maurits geblazen (begin 17e eeuw).

De herdenkingsrituelen die in Nederland ontstonden waren dus voor een groot deel gebaseerd op gebruiken die al langer bestonden in het buitenland en daar hun symboliek al bewezen hadden. Een vergelijking van de onstaansgeschiedenis van de rituelen in Groot-Brittannië en Nederland zou dus niet op zijn plaats zijn. Maar buiten de vergelijking van de onstaansgeschiedenis van de rituelen en monumenten is het wel interessant om te kijken naar de betekenis van die rituelen voor een samenleving en hoe ze op vergelijkbare manier worden ingezet om vorm te geven aan herdenkingen. Er zijn namelijk een aantal elementen in de Britse en Nederlandse herdenkingsrituelen die interessante overeenkomsten hebben en daarom mijn theorie onderbouwen dat herdenkingsculturen ook in Europees of zelfs mondiaal verband moeten worden bestudeerd.

3.4.1 Stille als krachtig symbool

Ten eerste is het belangrijk om wat langer stil te staan bij het element van stilte tijdens een herdenking. De eerste herdenking die door verzetsheld Jan Drop werd geïnitieerd was een stille tocht naar de Waalsdorpervlakte op 3 mei 1946. In de richtlijnen die Drop vanuit de Commissie Nationale Herdenking naar gemeenten in het hele land stuurde werd tevens het houden van een stille omgang geadviseerd naar een plek ‘waar Nederlandsche verzetsstrijders of – soldaten door duitsch geweld den dood vonden of zijn begraven’.¹⁵¹ De gezamenlijke stilte zorgde er volgens de Commissie voor dat tijdens de herdenking niemand naar voren kon treden behalve de doden. De groepscohesie en het gevoel van nationale eenheid werd door de stilte versterkt. De stilte kent rang noch stand, net als binnen het verzet.¹⁵² Peter Jan Margry, als etnoloog verbonden aan het Meertens Instituut, heeft een studie gemaakt van de traditie van stille tochten in Nederland. Hij benoemt de stille omgangen en stille tochten als een typisch Nederlands fenomeen dat alleen kon ontstaan door de specifieke religieuze geschiedenis.¹⁵³ Vanwege het neutrale karakter was de stille tocht een ideale manier om in de Nederlandse verzuilde samenleving toch samen de oorlogsslachtoffers te herdenken. Hij omschrijft het al *civil religion*.¹⁵⁴ Margry stelt dat het tevens een manifestatie is van de Nederlandse identiteit door de eenvoud en de democratische

¹⁵¹ Gevonden bij Ilse Raaijmakers, *Het ontstaan van 4 mei*, 6.

¹⁵² Gevonden bij Ilse Raaijmakers, *Het ontstaan van 4 mei*, 7.

¹⁵³ Een stille omgang was oorspronkelijk een naar een voormalige processie verwijzend uitgevoerd individueel ritueel, ontstaan als gevolg van het door de gereformeerde overheid opgelegde verbod op de publieke manifestatie van het katholiek geloof. Zie ook: Peter Jan Margry, ‘Stille omgang als *civil religion*’: een manifestatie van Nederlandse identiteit’, in: Charles Caspers en Peter Jan Margry, *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang* (Hilversum 2006) 59.

¹⁵⁴ Peter Jan Margry, ‘Stille omgang als *civil religion*’, 60.

samenstelling van stille tochten.¹⁵⁵ Een plausibele theorie die hij tevens ondersteunt met beschrijvingen van stille omgangen die al in de 17^e eeuw werden gehouden.

Toch is de krachtige symbolische waarde van stilte tijdens een herdenking een universeel ritueel en was dit ook al onderdeel van de herdenkingen na de Eerste Wereldoorlog. De herkomst van de twee minuten stilte tijdens de herdenking op Remembrance Day in Groot-Brittannië is terug te leiden tot Zuid-Afrika. Daar werd vanaf 14 mei 1918, op initiatief van de burgemeester van Kaapstad, dagelijks drie minuten stilte gehouden. De eerste minuut uit dankbaarheid voor de teruggekomen dierbaren, de tweede minuut om de gevallen militairen te herdenken. Dit werd volgehouden tot het einde van de oorlog op 11 november 1918. Een Britse correspondent van Reuters schreef erover en een Zuid-Afrikaanse politicus schreef een brief naar koning George V met het idee om twee minuten stilte te houden bij de eerste officiële herdenking op 11 november 1919. Dit idee werd postief ontvangen en er werd een persverklaring gepubliceerd van het Koningshuis:

(...) To afford an opportunity for the universal expression of their feeling, it is my desire and hope that at the hour when the Armistice comes into force, the eleventh hour of the eleventh day of the eleventh month, there may be for a brief space of two minutes, a complete suspension of all our normal activities.¹⁵⁶

Aan de oproep van de koning werd massaal gehoor gegeven, getuige de beschrijving van een journalist van de Guardian in Manchester:

‘A woman coughed fifty yards away; a baby gave a faint cry; one could not move a foot without self-consciousness. Here and there were persons crying quietly, women furtively drying their eyes. The street seemed the centre of a calm which one felt to be reaching out to an undefined circumference. One began to ponder whether a more wonderful idea than this had ever entered man's head; this simple, impressive "Be still, and know".’¹⁵⁷

Ook in Groot-Brittannië werd dus de waarde van stilte tijdens een herdenking sterk gevoeld en had het een enorme invloed op het saamhorigheidsgevoel. Beschrijvingen van zakenlieden, fabriekswerkers, militairen, vrouwen, kinderen en zelfs paarden die vrijwillig stilhouden laten zien dat ook in Groot-Brittannië het belang werd ingezien van het democratische en pluriforme

¹⁵⁵ Peter Jan Margry, ‘Stille omgang als *civil religion*’, 60.

¹⁵⁶ Daily Express, 7 November 1919, 1

¹⁵⁷ ‘The Silence in Manchester’ in: The Guardian, 12 November 1919

karakter van stilte.¹⁵⁸ Deze traditie werd uiteindelijk weer overgenomen door Nederland en is in beide landen nog altijd onderdeel van de herdenkingen op 4 mei en 11 november.

3.4.2 Herdenken als morele opdracht

Een tweede element dat we terug zien in de ontwikkeling van beide herdenkingsrituelen na de Tweede Wereldoorlog is dat het gekoppeld wordt aan een morele opdracht. Vaak werd in toespraken gerefereerd aan het feit dat de doden niet voor niets zijn gestorven en dat de vrijheid waar zij zich voor hebben ingezet gekoesterd moet blijven worden. Eerder in dit hoofdstuk hebben we al gezien dat dit gekoppeld kan worden aan het begrip van ‘actieve slachtoffers’ van Aleida Assmann. Niet de vraag *wie* herdacht werden stond centraal, maar *waarom* ze herdacht moesten worden. Brits historicus Adrian Gregory betoogt dat dit nog veel meer het geval was (en is) na de Tweede Wereldoorlog dan na de Eerste Wereldoorlog. Voor het grote publiek werd na de Tweede Wereldoorlog duidelijk dat de Eerste Wereldoorlog enkel een groot bloedbad was waar honderdduizenden landgenoten voor niets gestorven waren. Tijdens de Tweede Wereldoorlog, de *good war*, hadden de Britten zich ingezet voor het heroveren en beschermen van vrijheid en democratie.¹⁵⁹ En ook in Nederland was dit in de eerste jaren na de oorlog de boodschap die tijdens de herdenkingen naar voren kwam. Zo staat in een redactioneel commentaar van het Algemeen Handelsblad op 4 mei 1957: ‘Reeds de eerbied voor de dierbare doden uit de Tweede Wereldoorlog schrijft ons gebiendend voor, ook thans onder alle omstandigheden pal te staan voor de vrijheid.’¹⁶⁰ Je zou kunnen zeggen dat in de eerste vijftien jaar na de oorlog het herdenken in Nederland en Groot-Brittannië een zeker activistisch karakter had. Niet puur het rouwen om de doden, maar het herdenken van de idealen waarvoor ze gevallen waren stond centraal. Vanaf de jaren zeventig kwam daar verandering in toen men ook aandacht kreeg voor de ‘passieve slachtoffers’.

3.4.3 Bottom-up en top-down invloed op herdenkingsrituelen

Een derde vergelijking is te maken tussen de manier waarop de rituelen een plaats hebben gekregen in de jaarlijks terugkerende herdenkingen. Het is opvallend dat in beide landen de eerste herdenkingen en de daarbijbehorende rituelen lokaal zijn ontstaan en veelal via individuele initiatieven uiteindelijk een nationaal karakter kregen. Dit was het geval in Nederland waar Jan Drop via zijn officieel klinkende Commissie Nationale Herdenking zijn richtlijnen voor de herdenkingen naar de gemeente stuurde. In werkelijkheid bestond deze commissie in het begin

¹⁵⁸ ‘The nation falls silent to remember the war dead’ in: The Guardian, 11 November 1919.

¹⁵⁹ Adrian Gregory, *The Last Great War: British Society and the First World War* (Cambridge 2008) 4.

¹⁶⁰ Gevonden bij Ilse Raaijmakers, *Het ontstaan van 4 mei*, 17.

enkel uit Jan Drop, zijn vrouw en een andere bevriende verzetsheld. Uiteindelijk nam de regering toch zijn aanbevelingen over en werden die aangenomen in de ministerraad ten faveure van de richtlijnen die het Nationaal Instituut had opgesteld. Zo hebben we het aan een individu te danken dat we in Nederland op twee afzonderlijke dagen herdenken en vieren. Als we kijken naar twee Britse organisaties die ook na de Tweede Wereldoorlog veel hebben betekend voor de herdenking van oorlogsslachtoffers, de Imperial War Graves Commission en de Royal British Legion, zien we dat beiden zijn opgericht door een particulier die aangedaan was door het leed van nabestaanden. En zelfs de twee minuten stilte blijken dus geopperd te zijn door een individu die een brief schreef naar de Britse koning. Aan de ene kant is het niet vreemd dat de ontwikkeling van herdenkingsrituelen van onderop werd beïnvloed. Uiteindelijk moesten de rituelen wel aansluiten bij de behoeften van het volk en zou het zeer onverstandig zijn als regering bepaalde rituelen op te leggen die niet in goede aarde zouden vallen. Aan de andere kant hebben de regeringen natuurlijk achter de schermen wel degelijk invloed gehad op de manier waarop herdacht werd. Door de nadruk te leggen op bepaalde slachtoffergroepen tijdens toespraken, door te kiezen bij welke herdenkingen regeringsfunctionarissen wel en niet aanwezig waren of door bijvoorbeeld zitting te nemen in commissies voor het oprichten van monumenten.

Conclusie

In deze scriptie heb ik een vergelijking gemaakt tussen bepaalde elementen van de herdenkingscultuur in Groot-Brittannië en Nederland in de periode 1945-1961. Op deze manier heb ik getracht een dimensie toe te voegen aan de bestuderen van de begrippen 'herdenkingscultuur' en 'collectieve herinnering'. Hoewel talrijke boeken en artikelen zijn geschreven over deze begrippen, worden ze in de meeste gevallen toegepast op de ontwikkeling in natiestaten. Daarbij wordt er dan vanuit gegaan dat de feitelijke geschiedenis, in dit geval de oorlogservaring, de bepalende factor is voor het ontwikkelen van een herdenkingscultuur en de collectieve herinnering. Terwijl uit mijn vergelijkende onderzoek blijkt dat bepaalde elementen uit de Nederlandse en Britse herdenkingscultuur duidelijke overeenkomsten vertonen. Door kenmerken van herdenkingsculturen en collectieve herinnering met elkaar te vergelijken wordt duidelijk dat het te makkelijk is om bepaalde handelingen of gedachten te omschrijven als typisch Nederlands of typisch Brits.

Je zou kunnen concluderen dat het veel belangrijker is om naar de politieke, sociaal-culturele en economische situatie in een bepaalde periode te kijken waarin een herdenkingscultuur zich ontwikkelt en die kan ook grensoverstijgend zijn. Elementen als mythevorming, het verzwijgen van een belastende geschiedenis, het ontstaan van herdenkingsrituelen en de symboliek van monumenten volgen, zo blijkt uit de *case study* in deze scriptie, vaste patronen. Zowel in Nederland als in Groot-Brittannië ontwikkelt zich al tijdens de Tweede Wereldoorlog een mythe die een positiever beeld over de rol van de Nederlanders en Britten schetst, dan die in werkelijkheid was. Zoals Jeffrey Olick ook stelt worden de heldenverhalen uitvergroot en onderdeel van het collectieve geheugen. Zowel onbewust, omdat we de zwarte bladzijden uit onze geschiedenis liever vergeten, als bewust gestuurd door overheden om zo de blik van de bevolking op het heden en de toekomst te richten tijdens de wederopbouw. In beide landen zien we dat deze wederopbouw hard nodig was en dat pas vanaf de jaren zeventig ruimte komt voor meer retrospectie en aandacht voor de andere kant van de medaille van de Tweede Wereldoorlog. Een tweede patroon is het stilzwijgen of onderschatten van de Jodenvervolging. Ook daar zien we dat ik beide landen een zelfde reactie. Er wordt nauwelijks over gesproken en geschreven en de Joden worden zeker niet benoemd als belangrijkste slachtoffergroep. De theorie van Kushner over de *liberal imagination* laat zien dat dat inderdaad te koppelen is aan een te ver doorgevoerd gelijkheidsdenken in democratische rechtsstaten. En ook de theorie van Assmann ondersteunt mijn hypothese het wel of niet incorporeren van een slachtoffergroep in de collectieve herinnering een sociologische verklaring heeft en niet zozeer toegeschreven kan worden aan de

aard van een land. Ten slotte zien we ook bij de herdenkingsrituelen twee belangrijke patronen terug. Het element van stilte als symbool van saamhorigheid en gelijkheid en de herdenking als morele opdracht voor de toekomst. Daarnaast zien we dat zowel in Nederland als in Groot-Brittannië een aantal belangrijke rituelen en tradities zijn ontstaan vanuit particulier initiatief. Een zeer interessant gegeven dat mijn indruk onderstreept dat het van belang is om herdenkingsculturen niet alleen binnen landsgrenzen te bestuderen omdat sommige veronderstelde eigenaardigheden of typisch Nederlandse of Britse tradities dan opeens niet meer zo typisch blijken te zijn.

Om deze conclusie kracht bij te zetten wil ik nog eenmaal een oproep van Jay Winter onder de aandacht brengen:

‘The problem remains, though, that interpretations of ‘modern memory’ – as global as one can find – are rarely examined in a comparative perspective. Once this is done, the distorting effects of a narrowly national approach becomes apparent.’¹⁶¹

Hij schreef deze oproep in zijn boek over de Europese herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Ik hoop met deze scriptie een vergelijking te hebben onderzocht die kan bijdragen aan dezelfde benadering van de herinnering aan en de herdenking van de Tweede Wereldoorlog.

De vergelijking in deze scriptie is beperkt gebleven tot twee landen, een periode van slechts vijftien jaar en klein aantal elementen van een herdenkingscultuur. Daarom zou ik graag nog enkele aanbevelingen willen doen voor verder onderzoek. Ten eerste is het belangrijk de periode van de studie te verbreden. Zo wordt duidelijk of de overeenkomstige elementen zoals in deze scriptie beschreven alleen voorkomen vlak na een oorlog of dat er ook na langere tijd nog vergelijkbare ontwikkelingen te ontdekken zijn. Ten tweede is het belangrijk om meer landen te betrekken bij een comparatieve studie naar de ontwikkeling van een herdenkingscultuur. Het is aannemelijk dat door een verregaande Europese integratie en zelfs globalisering de overeenkomsten in meerdere landen te vinden zijn. Ten slotte zouden meer elementen van een herdenkingscultuur betrokken moeten worden bij de vergelijkingen. Een belangrijk onderzoeksgebied is bijvoorbeeld populaire cultuur. Hoe ontwikkelde de herdenkingscultuur zich via films, literatuur, poëzie, theater? Daarnaast denk ik dat de komst van internet en sociale media zorgen voor een steeds verdere grensoverschrijdende collectieve herinnering. Internationale gemeenschappen veel sneller en veel beter toegang tot betrouwbare en misleidende informatie die

¹⁶¹ Jay Winter, *Sites of memory, Sites of Mourning*, 11.

de herdenkingscultuur sterk beïnvloeden. En social media zorgen ervoor dat we gezamenlijk kunnen rouwen zonder in elkaars aanwezigheid te zijn.

Bronnenlijst

Ashplant, Timothy, *Commemorating War: The Politics of Memory*, New Jersey 2004.

Aleida Assman, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006).

Blom, J.C.H., 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945 – 1950)' in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981) 300-333.

Blom, J.C.H., A.C. 't Hart en I. Schöffner, *De affaire-Menten 1945-1976. Eindrapport van de commissie van onderzoek betreffende het opsporings- en vervolgingsbeleid inzake Menten vanaf de bevrijding tot de zomer van 1976 en de invloeden waaraan dat beleid al dan niet heeft blootgestaan* (Den Haag 1979).

Buruma, Ian, *1945. Biografie van een jaar*. Amsterdam 2013.

Calder, Angus, *The Myth of the Blitz*, Londen 2003.

Cesarani, David, *Justice Delayed: How Britain Became A Refuge For Nazi War Criminals: How Britain Became a Refuge for Nazi War Criminals*, Phoenix 2001.

Cesarani, David, L. London et al., *The entry of Nazi War Criminals and Collaborateurs into the United Kingdom, 1945-1950*, Londen 1988.

Connelly, Mark, *The Great War. Memory and Ritual*, Suffolk 2002.

Connelly, Mark, *We can take it! Britain and the memory of the second world war*, Harlow 2004.

Elchardus, Mark (red.), *Maurice Halbwachs, het collectief geheugen*, Amersfoort 1991.

Evans, Martin, 'Memories, monuments, histories: the re-thinking of the Second World War since 1989' in: *National Identities*, Vol.8, no.4, December 2006, 317-348

Evans, M. en K. Lunn, *War and memory in the twentieth century*, Oxford 1997.

Field, Geoffrey, 'Nights Underground in Darkest London: The Blitz, 1940–1941', in: *International Labour and Working-Class History*. Issue No. 62, *Class and Catastrophe: September 11 and Other Working-Class Disasters*. (2002).

Fraser, T.G., *The Arab-Israeli Conflict*, Basingstoke 2004.

Ginkel, Rob van, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland*, Amsterdam 2011.

Gregory, Adrian, *Silence of Memory: Armistice Day, 1919-1946*, Londen 1994.

Gregory, Adrian, *The Last Great War: British Society and the First World War* (Cambridge 2008).

Haan, I. de, *Na de ondergang: de berinnering aan de Jodenvervolging in Nederland, 1945-1995* (Den Haag 1997).

- Heijden, Chris van der, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011).
- Hobsbawn, Eric en Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.
- Hondius, Dienneke, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1998).
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8 en deel 10b (Den Haag 1981)
- Jonker, Ed, *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap* (Oratie Universiteit Utrecht, 26 mei 2008).
- Keizer, Madelon de en Marije Plomp, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, Amsterdam 2010.
- Kushner, Tony, *The Holocaust and the liberal imagination : a social and cultural history*, Cambridge 1994.
- Kushner, Tony, *The Persistence of Prejudice: Antisemitism in British Society During the Second World War*, Manchester 1989.
- Lans, Jos van der en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis. Een biografie*, Amsterdam 2010.
- London, Louise, *Whitehall and the Jews, 1933-1948: British Immigration Policy, Jewish Refugees and the Holocaust*, Cambridge 2003.
- Longworth, P., *The unending vigil*, Londen 1985.
- Margry, Peter Jan, 'Stille omgang als *civil religion*': een manifestatie van Nederlandse identiteit', in: Charles Caspers en Peter Jan Margry, *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang* (Hilversum 2006).
- Mooij, Annet, *De strijd om de Februaristaking*, Amsterdam 2006.
- Mosse, George L., *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford 1991.
- Nationaal Comité 4 en 5 mei (red. Jolanda Keesom), *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen*. Amsterdam 2012.
- Olick, Jeffrey K. e.a (ed), *The Collective Memory Reader*, Oxford 2011.
- Olick, Jeffrey K., *The Politics of Regret. On Collective Memory and Historical Responsibility*, New York 2007.
- Pearce, Andy, *Holocaust Consciousness in Contemporary Britain* (New York 2014).
- Perry, J., *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999).
- Raaijmakers, Ilse, *4 en 5 mei. Het herdenken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland 1945-1975*, masterscriptie Universiteit Amsterdam, 2008.

Raaijmakers, Ilse, *Het ontstaan van 4 mei: over helden, idealen en teleurstellingen* (ongepubliceerd manuscript, ontvangen op 15 oktober 2012).

Reijt, Maud de, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken*, Amsterdam 2010.

Riera, Monica en Gavin Schaffer, *The Lasting War: Society and Identity in Britain, France and Germany after 1945*, Portsmouth 2008.

Roest, Friso en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941*, Amsterdam 1989.

Schaffer, G., 'Re-thinking the history of blame: Britain and Minorities during the Second World War' in: *National Identities*, Vol.8, no. 4, December 2006, 401-419.

Smith, Malcolm, *Britain and 1940*, Londen 2000.

Suleiman, Susan Rubin, *Crises of memory and the Second World War*, Harvard 2006.

Vree, F. van, *In de schaduw van Auschwitz: herinneringen, beelden, geschiedenis* (1995)

Vree, F. van en Rob van der Laarse, *De Dynamiek van de Herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, Amsterdam 2009.

Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European cultural history*, Cambridge 1995.

Winter, Jay en Emmanuel Sivan, *War and Remembrance in the twentieth century*, Cambridge 2000.

Kranten:

Het Parool
Algemeen Handelsblad
De Volkskrant
De Waarheid
The Guardian
Daily Express

Geraadpleegde websites:

Nationaal Comité 4 en 5 mei: <http://www.4en5mei.nl>

Commonwealth War Graves Commission: <http://www.cwgc.org/>

De Eerste Wereldoorlog 1914-1918: <http://www.wereldoorlog1418.nl/statistieken/>